

6284

9(56)

U-25

0
u. b

91406

Ը. Ն. ՄԱՆԴԵԼՅԱՆ

Պոլսոյ Ռուսական Կայսերական Դեսպանութեան նախկին
Առաջին Դրագուման, Անդամ-Աշխատակից Միջազգային
Իրաւունքի Ինստիտուտի

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹԻԻՐՔԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմա-քաղաքական ակնարկ

Թարգմանութեամբ եւ յառաջաբանով

Վ. ՆԱԻՍԱՍՐԴԵԱՆԻ (Դ.Ն.)

Ս. ԷԶՄԻԱՅԻՆ

Եկեքտրաշարժ Տպարան Մայր Աթոռոյ

1916

3(56)

15-25

ա6

Ս. Ն. ՄԱՆԴԵԼՅԱՆ

Պոլսոյ Ռուսական Կայսերական Դեսպանութեան ճախին
Առաջին Դրացուման, Անդամ-աշխատակից Միջազգային
Իրաւունքի Ինստիտուտի

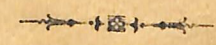
228

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹԻԻՐՔԵՐԻ
Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Պատմա-քաղաքական ակնարկ

Թարգմանութեամբ եւ յառաջաբանով

Վ. ՆԱԻԱՍԱՐԴԵԱՆԻ (Դ.Ն.)

12830

Ս. ԷԶՄԻԱՄԻՆ

Ելեքտրաշարժ Տպարան Մայր Աթոռ

1916

17447 16552-58 +

33980-44.

ՀԱՄԵՍՏ ԳՈՐԾՍ ՆԻՐՈՒՄ ԵՄ

ԸՆԶԱԶՈՒՐԿ ԵՒ ԻՐԱՒԱԶՈՒՐԿ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐԻ

ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ԿՈԹՈՂԸ

ԴԱՐԲՆՈՂ ՄԵԾ ՀԱՅԻ

ՍԻՄԷՈՆ ԶԱԻԱՐԵԱՆԻ

ԱՆՄԱՐ ՅԻՃԱՏԱԿԻՆ

2004

16552-58

Մեր «Յառաջաբանը» տպագրւած էր արդէն ու գրքային էր շարւում, երբ համայն Ռուսիայում փետրուարեան գէպքերը տեղի ունեցան: Ու եթէ երեկ անհնար էր ամենն ասել, ասել՝ համարձակ ու բացճակատ, այսօր արդէն, թւում է, որ անհնարին պիտի համարել թէ թիկունքային գործն ու հրապարակային լուսթիւնը ու թէ հին նեխած կարգերին յատուկ՝ գրելու արգահատելի ոճը:

Յարի խորտակուած գահը այսօր հնարաւորութիւն է ընձեռել և՛ մեզ՝ գրի առնելու այն ամենը, ինչ իր անպատիժ պտոյտն է արել «հայ Սիրոնի» շուրջը սահմանի թէ մէկ ու թէ միւս կողմը. նա կապանքներն է քակել մեր բերնի ու գրչի ազատօրէն ասելով՝ թէ որքան կոշտ ու հմտօրէն ամենուր իր չարանենդ դաւն էր նիւթած մի փոքրաթիւ ու ազատասէր ժողովրդի տենչերի հանդէպ աշխարհի հզօրը, — թէ ցուրտ հիւսիսում ու թէ սուլթանների ոճրանիւթ հայրենիքում: Բայց հնարաւորութիւնից զատ այդ ամենը մի առ մի գրի առնելու հրամայական պարտականութիւնն է դրւած այսօր հրապարակի վրայ: Պէտք է, ժամանակն է, վերջապէս, ձեռք քաշելու մեր հնաւանդ սովորութիւնից, — գործել ու չխօսել, պատմութիւն կերտել՝ առանց վերջինս գրի առնելու: Գործի հետ մէկտեղ այսօր մենք և՛ գրչին պիտի իր բաժին յարգանքը քերենք: Ու այդ պիտի անեն առաջին հերթին նորա, որոնք մեր պատմութեան յատկապէս վերջին կրողն ու կրողն են եղել: Թողէք մեր հասարակական անգաստանի գործիչներն իրենց գործերը, տեսածներն ու լսածները հրապարակեն, որպէսզի ապագայ պատմաբանն ի վիճակի լինի այդ ամենը մէկտեղելու ու հայ հողի և ժողովրդի ճշգրիտ պատմութիւնը տալու: Թողէք նորա Սազոնովների ու Վորոնցով-Դաշկովների, Յարի ու նրա արբանեակների, Ահմեդ-Տիգանների ու Թալաթների ղաւողական խոստումներն ու նոցա արած գործերը հանուրին ցուցադրեն, որպէսզի ամենի համար էլ ակներև լինի այն, թէ ով մեր պիտի այսօրւայ Մեծ Ոճիւրը երկնեց:

«Պատմութիւնը — սովորեցնում է». աւէք այդ պատմութիւնը:

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Անվիճելի ճշմարտութիւնների արասներէց մէկն էլ, թերեւ, այն է, որ քանի այդ ճշմարտութիւնները շատ են անառարկելի՝ այնքան աւելի կրկնւելու պէտքն ունին նորա: Այդ ճշմարտութիւններից մէկն ու առաջինն էլ—սոցիալական—հումանիտար, աւելի ստոյգ՝ սոցիոլոգիական գիտութիւնների երերուն ու լաւապէս հիպոթեթիկ գրութիւնն է: Ոչինչ—վերջնական, ոչինչ—հաստատուն, բոլորը լոկ ենթադրութիւններ՝ հիմնւած ենթադրութիւնների վրայ: Ահա գիտական մտքի այդ բնագաւառում մինչև օրս ձեռք բերած «ամուր» զիրքերը: Ու, հարկաւ, այդ գրութեանն է մասնակից, ի թիւս այլ հարցերի, և մեր օրերի խոշոր սոցիալական կնճիւր: Ի՞նչ է ազգը, ո՞ր է ցեղի ակունքն և որտեղ—նրա վախճանը. որպիսի՞ արգասիքների ծնունդ է ազգութեան այս կամ այն բարդ շաղախը. արդեօք նա, այդ առեղծւածային ֆերմենտն, արդիւնք է պատմութեան ու բնութեան զատ—զատ ու զուգակցւած այլ ու այլ գործօնների, թէ խնձն է այստեղ և մեզ մինչ օրս անգիտակ կարող ոյժերի մատը, թէ յաճախ ու շատ քան ի ծնէ է բնատուր մարդկային խմբաւորումներին է վիճակւած՝ գրեթէ նոյնութեամբ անցնելու ժառանգականութեան բարդ խողովակով դարերի ճամբից սերնդէ—սերունդ: Հարցեր են սոքա, որոնց պատասխանն դուք իզուր պիտ հայցէք այսօրուայ գիտական մտքի գերազանցօրէն ամուլ վիճակից: Իւր հաւատի մոլեռանդն, անշուշտ, չի տարակուսի հաւատացեալին յատուկ կուրութեամբ ձեզ մի շարք տաղտուկ մտքեր թոթովել, որպէս ճշգրիտ ու վերջին խօսքը գիտութեան: Բայց, դժբախտաբար, նրա «գիտութիւնը» չի դադարի ուղղափառի հաւատը լինելուց, համոզեցուցիչ՝ լոկ իրեն ու իւր նմանների համար ու վերստին—թոթովանք լաւապէս:

Ինչիցն է, որ Ասիայի վաչկատուն նոմադն, այսօր—

ւայ թիւրք ցեղը, մի ամբողջ պատմութիւն թեւեթեց առանց իւր կերպը փոխելու: Ի՞նչն է պատճառը, որ առաջինն երբեմնի հօրներէց այսօր իւր հին փառքի փլատակներին կառչած՝ ամենանողկալի վիճակի տնօրինողը դարձաւ: Ո՞ւր է բանալին այն ողբերգական պրպտումի՝ թէ այդ ինչպէս է, որ մօտ հինգ դար Եւրոպայի ամենագեղեցիկ հողաշերտում հիւրընկալւած իշխող տաճիկը տակաւին չ'փոխւեց—միայն նոյնը՝ նոյն արնոտ թաթով, արնոտ ուղեղով Այդ ինչպէս է, որ բեղունների, սելջուկեան թիւրքերի, օսմանների, Թամերլանի ու էլի օսմանների անփառ ու անբաւատ միտքը համայն մարդկութեան ու իւր յետնորդ սերունդներին թէ՛ Ասիայի անապատներում ու թէ՛ Վենւայի պարսպների տակ, թէ՛ Ոսկեղջիւրի գեղածիժաղ ափերին ու թէ՛ հայ հողի արիւնքների դաշտերում ու ձորերում, թէ՛ իւր վատ ու թէ՛ լաւ օրին, թէ՛ երեկ ու թէ՛ այսօր— ոչինչ չ'թողեց, ոչինչ չ'ստեղծագործեց: Ինչպէս է, որ նա այսօր էլ—նորէն դէպ Ասիա արտամերժւած՝ իրեն հետ ոչինչ չ'պիտի տանի, իւր յետեւ ոչինչ չ'պիտի թողնի: Չ'պասենք պատասխանի: Մենք էլ չ'նետենք սոսկ ենթադրութիւնների խաբուսիկ գիրկը, բաւականա՜նաք միայն եղածը փաստագրելով ու այդտեղ էլ կանգ առնենք: Այդպէս է թիւրքը: Այսօր աւելի քան երեկւայ նման, ու երեկ ոչ այնքան որոշ՝ որքան այսօր, Ու եթէ կասկածում էք դեռ,—թերթեցէք հէնց մեր պատմութիւնը, հայի պատմութիւնը:

Ի՞նչն է, որ մեզ իրաւունք պիտի տայ երեկն այսօրից տարբերելու ու ներկային որեւէ բանում անցեալի հանդէպ գերակշռութիւն տալու: Ու այդ երբ է,—որ թիւրք տիրողը խաղաղ կենցաղի ջատագոջն է եղել, եղել է խթանը քաղաքակրթութեան, ազդակը համայն պրոգրեսի: Մի սոսկալի կարծրութեամբ ու անյազուրդ կարծես բնածին վրիժառու բնազդով նա մեր պատմութեան գոգն է իւր ստքը դրել ու իւր աւեր ու արիւնի առաքելութիւնն մոլեղնօրէն այստեղ ի կատար ածել: Խորամուխ եղէք մեր արիւնոտ անցեալի մէջ ու ասացէք՝ թէ ինչիցն է,—որ թէ հայ շինա-

✓ Կանն ու թէ հայ քաղաքներն, թէ հայ աշխատաւորն ու թէ հայ արհեստաւորը, վաճառականն ու պաշտօնեան, թէ հայ համայնքի խաղաղ անդամն ու թէ նրա ըմբոստ զաւակը, թէ մեր անցեալի ապոլիտիկ շրջանում ու թէ նրա ընդ-վզումների պահուն—մենք միշտ էլ, ու մենք բոլորս, հա-մայն հայութիւնը, թիւրք տարրի տիրապետութեան տակ անփոփոխ նոյն խեղճ վիճակն ենք ունեցել: Տաճիկը ոչ պետութիւն կարողացաւ ստեղծել, ոչ պետական կեանք ու ոչ էլ ընդունակ եղաւ պետականօրէն ապրելու: Ու նա չ'հանդուրժեց, որպէսզի իրենն ստորադաս հայ ցեղն իւր մօճ ու արօրին յենած հայ գրի ու գրականութեան անա-րիւն դարունը պատրաստի: Եւ զարմանալին ու ճշմանա-կալիցն այն է, որ նա չ'կարողացաւ այդպիսին լինել ան-գամ վերջին տարիներին, սահմանադրական դրօշի տակ: ✓

1908 թւի յուլիսի 10 ու 11-ին Պոլսի երանի ան-դորը պահ մի վրդովեց պարլամենտի հրաւիրման կոչը, իսկ 1909 թւի ապրիլի 14-ին արդէն՝ Սան-Ստեֆանօ չւած տաճկական պարլամենտը, համաձայն Շէյխ-ուլ-իսլամի ֆեթվայի, դահրնկեց ազդարարելով Աեծ Բաւակալին, երկրի տէր ու տնօրէնը դարձրեց նոցա, որոնք Աբդուլ-ստրագործ քաղաքականութեան դէմ իրենց դաւն էին նիւ-թել: «Ես ինձ պատկերացնում եմ,—գրում էր Ռուսիայի տաղանդաւոր պետական գործիչ Ս. Իւ. Վիտտէն,—որ կայ նացիոնալիզմ առողջ, համոզւած, ուժեղ, և ազդու՝ ոչ երկչոտ, ձգտող՝ կայսրութեան պատմական կեանքի պտուղ-ները, ձեռք բերւած ժողովրդի արեան ու քրտինքի գնով, պաճապանելու, ու հասնող—այդ նպատակին. ու կայ նա-ցիոնալիզմ,—հիւանդոտ, ետական, ձգտող, ըստ երեսյթին, միևնոյն նպատակին, բայց որպէս ենթարկւող աւելի կըր-քերի, քան գիտակցութեան, որը յաճախ յանգում է բոլո-րովին հակառակ հետեանքների: Առաջին նացիոնալիզմն է՝ դէպ աւեալ ժողովրդի հայրենիքը կազմող կայսրութիւնը տաճաճ սիրոյ ու նւիրւածութեան ամենավեհ արտայայ-տութիւնը,—երկրորդը կազմում է նոյնպէս արտայայտու-թիւնը նոյն զգացմունքների, բայց միայն գաղազւած վրէ-

ժով, կրքերով, և այդու՝ այդպիսի նացիոնալիզմն երբեմն հանդէս է գալիս XX-րորդ դարի համար վայրագ ձևերով:

Բիւսմարկն առաջին տեսակի նացիոնալիստ էր, իսկ Աբդուլ Համիդը—երկրորդ: Ես կարծում եմ, որ առաջին տիպն աւելի է ցանկալի մեր հայրենիքի բարօրութեան համար»¹⁾:

Թերևս նման երկնտրանքի ծնունդ էր և՛ Թիւրքի-այում տեղի ունեցած մարտը տարբեր տարրերի մէջ: Մեծ թուիչքներ չէր, որ Ահմէտ-Ֆիզաներն ու Թալաթները պիտի անէին.—չէր պահանջւում նոցանից մէկէն ի մէկ Թիւրքիան վերածնել ու քաղաքակիրթ աշխարհների շարքը դասել, չէր էլ պահանջւում՝ որպէս զի նոքա տիրապետող ազգերին «ոսկեայ աշխարհների» խոստումներն անէին ու այդ խոստումների անյապաղ իրականացմանն անցնէին: Բայց անհրաժեշտ էր գտնէ Համիդից մինչ Վելհելմեան Բիւսմարկը եղած տարածութիւնն անցնել, պատմութիւնը պահանջ ունէր թիւրքերից—ապրելու ու յարատեւելու հա-մար դէթ քաղաքակիրթ ոստոստումներ անել: Բայց, դժ-բախտաբար, բոլորովին այլ բան կատարւեց: Տաճկական յեղաշրջումից յետոյ Եւրոպայի ու մեր հայրենիքի հասա-րակական կարծիքն առժամապէս լրջօրէն զբաղւեց այն հարցով,—թէ տեղի ունեցած երեսյթն որքան է էական ու թէ նա որքան յարատե պիտ լինի: Եւ ինչպէս միշտ, ու մանաւանդ այս հարցում, էլի «կարծիքների պարլա-մենտը» ծնունդ առաւ ու այսօր, զժբախտաբար, վերջ-նական ու լիակատար յաղթանակը յոռետեսներին մնաց: Աբդուլն—Ահմետին, զառամեալներն—«երիտասարդներին», հին Թիւրքիան—«նորին» իրենց տեղերը զիջեցին, բայց նորէն իրականութիւնը նոյնը մնաց, կրկին երկրի կենսա-տու խթանը թրքական եաթաղանը դարձաւ: Ու ահա այսօր, 16 երկար ու ձիգ տարիներ Տաճկաստանում ապ-րած ու նրա կեանքին, գործիչներին ու սոցա գործերին

1) Гр. С. Ю. Витте. По поводу национализма. Нац. Экон. и Фридрихъ Листъ. СП. 1912 г., изд. 200, стр. 4—5.

լաւատեղեակ ու ձեռնհաս դիւանագէտը գալիս է իւր քաւ
ամենայնի հետաքրքիր գրքոյկի մէջ մեզ գրադեցնող ցա-
ւոտ հարցերին իւր հեղինակաւոր պատասխանը տալու:
Հազիւ մի ուրիշն ի վիճակի լինէր այդքան քիչ երեսներ
վրայ նման հմտութեամբ ու համոզեցուցիչ շեշտով ցու-
ցահանելու—թէ թիւրք ժողովրդի սնանկութեան աղբիւրը,
թէ երիտասարդ-թիւրքերի իսկական դիմակը, թէ դիւա-
նագէտների մարդասիրութեան արժէքն ու թէ թղթեայ
սահմանադրութեան ողբերգական անբովանդակութիւնը:
Հազիւ է պատահում, որ դիւանագէտն այդքան անկեղծ-
օրէն իւր գրիչը շարժի ու քիչ են դէպքերը, երբ այդ գրիչն
ապիկար չէ հանդիսանում նման կարողութեամբ դէպքերը
լուսաբանելու:

Բայց մեզ հետաքրքրում է պ. Ա. Ն. Մանդելշտամի
ուսումնասիրութիւնն առանձնապէս երեք տեսակէտից:
Թնթերցողը, նախ՝ կը գտնի այստեղ տաճկական հին ու
նոր քաղաքականութեան—Համիդից առաջ ու համիդից
յետոյ—օրէկտիւ լուսաբանութիւնն ու համեմատական
գնահատումը. երկրորդ՝ այստեղ նա կ'հանդիպի թիւրքիա-
յում իւր ժամանակին ասպարէզ իջած ու ներգործօն դեր
կատարած քաղաքական կազմակերպութիւններին ու կա-
րող կ'լինի իւրաքանչիւրին իր արժանի տեղը տալ ու մի
վերջին անգամ էլ դատաւորը լինել հայ մեծ քաղաքական
հոսանքի գէպ երիտասարդ-թիւրքերն ունեցած գործելա-
կերպի, և, վերջապէս, մի երկու խօսք կըլսի անմիջապէս
այն մարդուց, որը մի ցաւոտ հարցի սպասաւորն է եղել
ու հարթել է ճանապարհը շարաքոտաիկ համաձայնագրի:

Մենք կ'ցանկանայինք միայն վերջին երկու կէտերի
շուրջը մի փոքր կանգ առնել: Ընթերցողն յիշում է անուշտ,
թէ որպիսի յարձակումների էր ենթակայ հայ մեծ կազ-
մակերպութիւնն այն գործակցութեան համար, որն ունեցել
էր նա մի որոշ շրջանում թիւրքիայի գլխաւոր քաղաքա-
կան հոսանքներից մէկի՝ երիտասարդ-թիւրքերի հետ: Հայ
մամուլի մի մասը իւր ցատումն էր գալիս յայտնելու, նա
դժգոհ էր՝ որ այդ գործակցութիւնը տարւում է «Միու-

թեան և Յառաջադիմութեան», այլ ոչ՝ ազատականների,
ապակենտրոնական «Իթիլաֆի» հետ, որի փառաբանու-
թեան գովքն էր նա անում: Մեղադրանքներ լաւում էին
և ուրիշ շրջաններից, որոնք դէմ լինելով «Իթիլաֆին»,
դէմ էին և երիտասարդ-թիւրքերին ու վերջիններիս հետ
կայացած «բարեկամութեան» մէջ սկզբունքների վաճա-
ռումն էին տեսնում: Հարկաւոր էր, նախ՝ ապացուցել, որ
«Իթիլաֆի» յետէր Համիդն էր թագնւած և, երկրորդ
որ երեսասարդ-թիւրքերին ցոյց տւած աջակցութիւնը վեր-
ջին փորձն է հայ սարի կողմից Թիւրքիան կորսից
փրկելու համար: Ռուս հեղինակաւոր դիւանագէտն այսօր
արդէն գալիս է անվերապահօրէն յայտարարելու,—որ «Իթ-
թիլաֆին» գործի մղողն ու ոգևորութիւն ներշնչողը Հա-
միդեան օսկիներն էին, որոնք կարողացել էին այդ կազ-
մակերպութեան ճիւղերը մինչ Իլդիզ քաջել ու այնտեղից՝
այլ ու այլ տիտղոսների տակ դէպ գաւառի ու Պոլսի ան-
կիւնները տարածել: Նա գալիս է նոյնպէս խոստովանելու,
որ երիտասարդ-թիւրքերն էին միակ տարրը ամբողջ թիւր-
քիայում մնացած բոլոր քաղաքական խմբակցութիւնների
հանդէպ, որոնք օժտւած էին, թէև աննշան, բայց մի քանի
զբաղան գծերով: 1908 թւի սահմանադրութիւնը յայտա-
բարելուց յետոյ երկրի քիչ-շատ աչքի ընկնող գործիչները
մտել էին «Միութեան և Յառաջադիմութեան» կուսակ-
ցութեան շարքերը, այդ հոսանքն էր, որ կարողացաւ ցու-
ցահանել եռանդ, որոշ կազմակերպչական ընդունակու-
թիւններ, և, վերջապէս, նա էր, որ ստեղծեց թիւրքիայում
գէթ ժամանակաւորապէս որոշ կուսակցական-քաղաքական
կեանք: Բայց չ'զրանանք ճշմարտութիւնն ամբողջովին ա-
սելու. չ'մոռանանք, որ երիտասարդ-թիւրքերն էին, որոնք
չորս տարւայ ընթացքում երկրին կարողացան տալ բիւջէ,
հին հարկերի քիչ թէ շատ տանելի կանոնաւորում, բնդ-
հանուր զինուորական ծառայութիւն, անցազրի վերացում
ու մի շարք անշան բարենորոգութիւններ: Անկասկած
շատ քիչ էր այսքանը. քիչ՝ մանաւանդ «ըմբոստ» խմբա-
գրւորների ու «խոհուն» քաղաքագէտների համար: Բայց

ինչ որած, երբ ակելին անկարելի էր ստանալ: Հարկաւոր էր վատ զերի հետ հաշուել, ստիպւած «ըմբոստի» սիրտ-սուն տիտղոսից հրաժարւել, եթէ միայն այդ տիտղոսի կուրօրէն «սէրը» Մալոնիկեան Կարմիր Սիլուէտին նորէն դէպ Բոսֆորի ափերը կարող էր բերել: Իսկ այդ վախը կար: Համիդի ուրւականն արդէն սկսել էր Պոլսի փողոցներում շրջել: Տրիպոլիս, Մակեդոնիա, Յունաստան, Արաբիա, Եւրոպական ակրօքսաների մի ամբողջ շրջանում, համիդական «Իթթիլաֆ» ու մութ խոռոչներում ծւարած օտար ու ոչ օտար «ալբանացիներ» երիտասարդ թիւրքիայի համար վատ ու դժնդակ օրեր էին ստեղծել: Դանձի արբանեակները նորից գլուխ էին բարձրացրել ու անկարող իրենց ոյժերին վստահանալու, նրանք յետադէմ, աւատական ու պետական կեանքին անսովոր Ալբանիային մեծ մեծ խոստումներով առաջարկել էին նետել: Հայ պատգամաւորներն ինչպէս վարւէին: Յարել Ալբանիայի «աւտոնոմիային» ու «Իթթիլաֆին» աջակցել,—բայց չէ՞ որ Համիդն էր սրանց յետևը թագնւած, իսկ երիտասարդ-թիւրքերին վստահութեան քւէ տալը «անկաշառ հայրենասէրի» աչքում պիտ մեկնաբանւէր որպէս շովին կենտրոնացման վաւերացում և ազգային շահերի գերազոյն դաւաճանութիւն: Հարկաւոր էր շարիքներից փոքրագոյնն ընտրել: Չէ՞ որ մի Մակեդոնիա վաղը դժւար ժամին կարող էր երեսը դէպ Բուլղարիա դարձնել, սերբը՝ Սերբիա, յոյնը՝ Յունաստան, արաբը հանգիստ իր տանը նստել, ալբանն իւր «աւտոնոմիայի» մասին երազել, իսկ հայն ինչ անէր: Նա չէ՞ որ կեանքի «խաղաղ» թւերին իւր լաւ ապագան թիւրքիայում պիտ փնտռէր: Չէ՞ որ հայը Վանից ու Բիթլիսից, Մուշից ու Էրզրումից ուրիշ տեղ չունէր գնալու: Նա չէ՞ որ տասնեակ տարիներ իր կաշւի վրայ էր կրել արիւնոտ սուլթանի զիւային լուծը,—հարկաւոր էր ամեն ինչ անել, միայն թէ բռնակալի ուրւականը հետու մնար հայրենի վայրերից: Այո, հարկաւոր էր վստահութեան քւէ տալ անգամ երիտասարդ-թիւրքերին: Այդ էր պահանջում ազգային շահերի նւիրական և անկաշառ պաշտպանութիւնը,

այդ էր թելադրում անկեղծ սէրը դէպ մի չարատանջ ժողովուրդ: Քաղաքական դաւանանքի տարբերութեան տեղ չէր և ոչ էլ հաշիւներ մաքրելու ժամ,—ցաւն ընդհանուր էր, ընդունակ՝ մի վեհ ապրեցման մէջ ընդգրկելու բոլոր անկեղծ ու շիտակ մտածողներին: Տաճկական պարլամենտի հայ պատգամաւորներն անխտիր տանջւած «հայ» խօսքի չորս կողմն հին բոլորած: Կար անաբեկւած հայ ու անաբեկող սուլթան. կար մի ամբողջ ազգային պանթէոն, արիւնալուայ հայրենիք, մահասարսուռ թւականների մի ամբողջ շարան ու պատմական պատասխանատու բոլէ: Ահա թէ ովքեր էին անրարներն ու երիտասարդ-թիւրքերը, ու երբ կամ ինչո՞ւ վերջիններիս հետ հայ գործիչները գործակցեցին ու նոցա դժւարին ժամին իրենց աջակցութիւնը ցոյց տւին: Եւ, վերջապէս, անկախ այդ բոլորից հայ տարրն իրեն կոչւած պիտ զգար ի սպաս դնելու «երիտասարդ» թիւրքիային յանուն իւր ժողովրդի ակնկալած բարօրութեան այն բոլորն, ինչ նա ունէր իւր արամադրութեան տակ՝ քանի դեռ չարաղէտ չակերտներն էին բացակայում, քանի դեռ սպասողական դրութիւնն էր թագաւորում: Անհրաժեշտ էր լաւատեսութեան վերջին հեւումին փարել, անհրաժեշտ էր վերջին ճիգը թափել թիւրքիայում պետութիւն, պետական կեանք ու քիչ-շատ տանելի կենցաղաձև մշակել, կարկաւոր էր այսօր՝ վաղւայ տենչերի ու յոյզերի անարիւն ճանապարհը հարթել, չեշտ է այսօր «արկածախնդրական բնագոյնները» վատաբանել, շատ հեշտ՝ պատմականօրէն «կանխատեսողի» ու գիտականօրէն «կանխորոշողի» քղամիզը հագած բարձրից նայել հայ ժողովրդի թափած ճիգ ու ջանքերին, երբ նա շարունակ որպէս Միզիֆն է աշխատել ու որպէս Տանտալը—ձեռնունայն մնացել: Բայց որքան դժւար՝ ստեղծագործական աշխարհում սեփական արդասաւոր խօսքով ու գործով հանդէս գալը... Ինչ պիտ անէր հայ ժողովուրդն ու նրա ղեկավար մտաւորականը, երբ Արգուն էր տապալւած ու Բեշիզը նրա տեղը բազմած, երբ երկրի միակ ընդգիմագիր ու շէնսունակ տարրը՝ Բիզաններն ու Թալաթները,

Նազիրներն ու Էնվերներն այսօր խաբուսիկ ու խոստում-
նալից «երիտասարդ-թիւրք» տիտղոսով զարդարւած, այլ
էս Պարիզի վտարանդիները չէին ու Սոլունի դաւադիր-
ները, այլ դրութեան տէրերն էին, զարբնողը Թիւրքիայի
ապագայի: Մի ամբողջ բողոքի հնոց յանձնել էր նոցա՝
փորձւած շիջող էր հարկաւոր: Այն պատմութիւնը զիջող
չէ իւր օրինականութեան մէջ: Պետական մեխանիզմն,
իրօք, անցաւ երիտասարդ-թիւրքերին, բայց միայն ուժեղի
հոգեբանութեամբ: Սկզբունքներին հաւարիմ մնալը միայն
թոյլին է վիճակուած, միայն նա է, որ գիտէ նկատել՝ թէ
որտեղ են վերջիններս անարգւում ու որտեղ՝ խնկարկում:
Ուժեղը մոռացկոտ է, համակերպող, աստուածներ հրկիզող,
եթէ նա անգամ միայն այսօր է ուժեղ: Կենտրոնացման ու
համաթիւրքութեան ցաւով բռնեց և Միութեան ու Յա-
ռաջադիմութեան» կոմիտէն: Ազգային իրահաւասարու-
թեան, ազգայնօրէն կուտուրական զարգացման հրամայա-
կան կարիքը մոռացութեան տրւեց, ու օսմանների պե-
տական կեանքն սկսեց շովինիզմի տենդով տառապել:
Առանց երկրի արդիւնաբերական գործօններին զարկ տալու,
իրաւահաւասարութեան տարրական սկզբունքները կիրա-
ռելու, ժողովրդի տնտեսական տագնապը բուժելու, նա
կասկածների ու սին խոստումների ճանապարհը բռնեց,
մոռանալով՝ որ այսօր դրա համար չէ, որ այդ կազմա-
կերպութիւնն պետական յուրանի գազաթն է բարձրացել:
Հարկաւոր էր համիդական բնազդների դէմ յարատե ու
համարձակ կռիւ, — ու այդ կռիւը տարւում էր թէ երկրի
ներսում ու թէ պարլամենտի չորս պատերի մէջ: Բողո-
քողների առաջապահ շարքերումն էին և հայ գործիչները,
— կուում էին՝ որքան ոյժ ունէին և ինչպպէս կարող էին:
Բայց չէ՞ որ երիտասարդ-թիւրքերն որքան և շովին, որքան
և հարուստ համիդական բնազդներով, յամենայն դէպս,
իրենց զարթօնքի պահուն դեռ Համիդ չէին: Լաւ-վատ,
բայց ամբողջ Թիւրքիայում միայն նրանք էին, որ շահա-
գրգուած էին իրենց հայրենիքի բարգաւաճման գործով,
նրանք էին, որ գիտէին գոնէ սահմանադրական ոստոս-

տուներ անել ու այդ ոստոսաւորները սիրել: Ինչ անել,
եթէ ոչ՝ հայ աստղաթափ երկնքի վերջին շողին չ'ապա-
ւինել: Ինչպէս վարւել, եթէ ոչ՝ վերջին փորձին չ'անցնել
ու վերջին հաւատը չ'ընծայել Թիւրքիայի ծնողին, եթէ
ոչ՝ մի անգամ ևս նրան օգնութեան ձեռքը չ'մեկնել: Չէ՞
որ բողոքող լինել՝ այդ դեռ չի նշանակում լինել այդպի-
սին միշտ՝ այսօր, վաղը, յաւէտ, ամեն հարցում ու ամեն
տեղ: չէ՞ որ նման թիւր հասկացողութիւնը խեղկատակին
միայն յատուկ է: Քաղաքական հասունութեան վկայականը
նա ունի միայն, ով գեղեցիկ սինթեզը կարող է տալ
Թիւրքի ու հանդարդիկ էւոլիւսիոնի, ով տկար չէ միայն
մէկն ըմբռնելու ու միւսը՝ քաւութեան նոխազ զարձնելու:
Ու գերազանցօրէն իրաւացի է ուսու հրապարակախօս-
գիտնական Գ. Վ. Պելխանովն, երբ ուղղամիտ լրմբոստ-
ներին» Լուկիանի երկախօսութիւնն է յիշեցնում՝ տեղի
ունեցած կօշկակար Միքելի ու նրա աքաղաղի միջև: Աքա-
ղաղը մարդկային լեզուով էր սկսել իւր տիրոջ հետ խօ-
սել, որովհետեւ մինչև աքաղաղ դառնալը պատիւ էր ունե-
ցել Պիֆագորը լինելու. ու տիրոջ նոր թերահաւատու-
թեան՝ թէ Պիֆագոր լինել նա չէր կարող, որովհետեւ տա-
րօրինակ թռչունը մեծ ախորժակով բակլա է գործածում
այն ժամանակ, երբ իւր հանճարեղ նախորդը այդ խստիւ
արգելում էր, հանգիստ պատասխանում է, — որ «ինքը չի
կարող իւր նոր դրութեան մէջ առողջապահական հին
օրէնքներին հետևել, և որ մի դէպքում փաստակարար կա-
րող է օգտաւէտ լինել մի ուրիշում»¹⁾: Դժւար է, իրօք,
ամեն ժամանակ ու ամեն դէպքում նոյն օրէնքներին հե-
տևել, երբ յարափոփոխ կեանքն այսօր Պիֆագորին աքա-
ղաղ է զարձնում, իսկ աքաղաղին՝ Պիֆագոր: Դժւար
է ու յանցանք, — անարօր դոգմաներին փարած աջ ու ձախ
բանալ՝ մտքեր թոթովել ու կեանքում՝ անազանագոյն
խելամտեցնողներից լինել: Առաջին իսկ օրից երիտասարդ
Թիւրքիայի գերեզմանը փորելը շատ էր պատասխանատու:

1) „Современный миръ“ 1916 № 5—6, էր. 53.

Շւ, վերջապէս, հոս հետ պիտ միանար և որք դէմ պայ-
քարէր հայ գործիչը: Չէ որ Թիւրքիայի բոլոր հպատակ ազ-
գութիւններն ուրիշ երազներով էին տարուած, — չէ որ
յոյնը, մակեդոնացին, բուլղարն ու արաբը, ալբանացին
ու սերբը, մի խօսքով՝ ազգային այն հաւաքական միութ-
իւնները, որոնք պարտական էին Թիւրքիայի դէմ իրենց
հարւածները, որոնք պարտական էին Թիւրքիայի դէմ իրենց
հարւածները մէկտեղելու՝ բոլորովին այլ իդէերով էին տու-
շորւած: Թիւրքիայից անկախ եւ ո՛չ նրա հովանու տակ,
— պատմութիւնն ու սերունդների պայքարը այս դեւիդն
էր նոցա ժառանգութիւն թողել ու, հետեապէս, նոքա
իրենց բարօր ապագան ամենեւին էլ Թիւրքիայի ծննդի մէջ
չպիտի տեսնէին: Թիւրքիայի նեո ու կիսալուսնի աղօս
փայլի տակ, — այս էր, ընդհակառակն այդ օրերին հայի
փրկութեան փարոսը: Ու, թերեւ, ճիշտ էր պ. Միլի-
կովն, երբ իւր «Балканский Кризисъ» աշխատութեան մէջ
գալիս էր յայտնելու, — որ գրեթէ միայն հայ ժողո-
վուրդն էր, որ պաշտպան պիտ հանդիսանար երիտասարդ
— Թիւրքերին, որովհետեւ վերջիններին ցենսորալիզմը նրան
վտանգելու պարագաները չունէր, քանի նա, հայ տարրը,
ըստ հեղինակի ասութեան, իւր հարագատ հողի վրայ կոմ-
պակտ մասսա չ'ներկայացնելով, ազգային ինքնօրէնական
ձգտումներ չունէր: Թողնենք հանգիստ պ. Միլիկովի բա-
բացատրութիւնները, որովհետեւ նրա «առողջապահական»
օրէնքները, նայած տեղին ու պայմաններին, շատ ու շատ
յաճախակի են փոխութեան ենթարկել, բայց և չ'գոցենք
ճշմարտութեան հանդէպ մեր աչքերը, չ'մոռանանք, որ,
իւրօր, գրեթէ միմիայն հայ ժողովուրդն էր հպատակ ազ-
գերից, որն անկեղծօրէն պատրաստ էր Թիւրքիայի ծննդի
զոհասեղանին դնելու այն ամենն, ինչ նա ունէր: Բայց,
դժբախտաբար, պատմութիւնն այս անգամ էլ եկաւ հայ
ժողովրդի յոյսերն իզուր ու զոհերն ապարդիւն դարձնե-
լու: Անգամ «երիտասարդները» չ'կարողացան զառամեալ
երկրի հիւժախտն ամօքել, նա շարունակեց դէպ անդարձ
կորստի անդունդը գլորւող երկրի վերջին հիւթերը ծծել՝

այսօրայ Մեծ Ոճիրն ու Թիւրքիայի գերեզմանն երկնելու
համար:

II

Պակաս արժէքաւոր չէ պ. Մանդելշտամի զբոյլն
նոյն Թիւրքիայի ու նոյն երիտասարդ-Թիւրքերի արտա-
քին քաղաքականութիւնը բնորոշելու տեսակէտից: Թու-
ցիկ դիտողութիւններ են արւած այս ու այն երեսների
վրայ, բայց ընթերցողն ինքը կ'զտնի, — թէ նոքա ուրջան
են տեղին, որքան՝ արդարացի: Բայց մենք մեր յառաջա-
բանում նպատակ ունինք միայն մի երկու յիշեցումն անել
չէ թէ երիտասարդ-Թիւրքերի արտաքին քաղաքականու-
թեան, այլ մեր ապագայի ժողովրդի արեւնոտ դատի
վերջին ֆազայի՝ յունւարի 26-ի Համաձայնագրի մասին,
որի անմիջական սպասուորներէց է եղել և ինքն՝ Ա. Ն.
Մանդելշտամը: Մենք խորը հաւատն ունինք այն բանի,
որ հայ ժողովուրդն արդէն յստակօրէն է իւրացրել այն
տարրական ճշմարտութիւնը, — որ դիւանագէտների, վե-
հաժողովների ու համերգների արդարութիւնը, խիղճն ու
իրաւունքը և այլ նման ձևի կատեգորիաները լաւապէս
ու խորապէս պայմանաւորւած են այնպիսի գրութիւննե-
րով ու պարագաներով, որոնք ոչ մի, աւելի ճիշտ, և՛ ոչ
մի կապ չունին վերը յիշատակած բարեմասնութիւնների
հետ: Դոքա օրնամենան են՝ փխրուն ու խաբուսիկ, այն
հիմնական շէնքի, ուր մտնելու համար եօթ անցք կայ,
— որոնցից առաջինի գլխին «շահ» ցուրտ խօսքն է գրւած,
երկրորդի վրայ՝ կրկին նոյն խօսքը, երրորդի վրայ՝ նորէն
նոյնը, ու այդպէս — միշտ նոյնը՝ անխտիր բոլոր եօթ անց-
քերի վրայ: Ու դուք այսօր բնակիչը կլինիէք այդ շէնքի,
եթէ հզօրների գէթ ժամանակաւորապէս հաւատարակու-
ած «շահը» թոյլ կտայ ձեզ «Համաձայնագիր» ու նման
այլ ձևի տիտղոսների տակ ոտք դնելու նրա շէնքին, ու
դեռ չտեղաւորւած դուքս կվտարւէք այնտեղից, երբ մեր
օրերի այդ ամենակարող Աստուածն իւր ուժեղ ու իրա-
ւատէր հաւատացեալներին՝ տպրելու ու էլ աւելի հզօրա-

նախու ուրիշ աշխարհներ, ուրիշ աշխարհներ ցոյց կտայ: Ու որքան հրահանգիչ են պ. Մանդելշտամի հետեւեալ տողերը. — «Յունւարի 26-ի աւաի ամենամեծ նշանակութիւնը Ռուսաստանի համար կայանում է նրանում, որ այդտեղ Դուռը պատշոնապէս քնդունում է ռուսական հովանաւորութիւնը սանկահայերի վրայ, այսինքն՝ Բերլինի դաշնագրի 61-րորդ յօդաւորի մենք նորից վերադառնում ենք Սան-Ստեֆանոի 16-րորդ յօդաւորին»: «Քուչուկ-Կայնարդի դաշնագրութեամբ. — գրում է արեւելեան հարցի մի ուրիշ մասնագէտ 1774 թւի յուլիսի 10/22-ին համանման գիւղում կայացած հաշտութեան առթիւ, — Եկատերինա Մեծին յաջողեց իրականացնել ոչ միայն Պետրոսի ուխտած երազը՝ Սև ծովի ջրերով մեր առևտրի համար ազատ ու անարգել նաւագնացութիւնն ստեղծել, այլ և ձեռք բերել մի ուրիշ ոչ պակաս կարևոր արտօնութիւն, ըստ որի միայն Ռուսաստանին էր վերապահւում Բարձր Դռան գործերին միջամտելու իրաւունքն՝ արեւելի քրիստոնէայ ժողովրդներին պատշապանելու նպատակով»¹⁾: Թւում է, թէ արեւելեան հարցով հետաքրքրւողների կարծիքների ու ըմբռնումների շարանն երկարելու կարիքը չկայ, որովհետեւ մենք միշտ նոյն անայլայլ իմաստութեանը պիտի հանդիպենք, եթէ անգամ տարբեր բաներ փնտռելու լինենք: Այդ հարցը քաղաքական տեսակետից այն չափով է եղել մղիչ ու ազդու, ինչ չափով հնարաւոր է եղել «քրիստոնէայ ժողովրդների» միակողմանի պաշտպանութեան առհաւատչեանները ստեղծել ու տարած յաղթանակն այնքան աւելի մեծ ու բախտորոշող, որքան յաղթողներն ի վիճակի են եղել յիշատակած «միակողմանիութիւնն» իւր ծայրայեղութեան հասցնել: Ու եթէ մենք 1698 թւի Կարլովիցի հաշտութիւնն քնդունենք որպէս անշրպեւոր, որից պարզօրէն սկսւում է Եւրոպական մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը Ռուսաստանի և Թիւրքիայի արեւելեան հարցի

շուրջը պատուող փոխ-յարաբերութիւնների խնդրին, կտեսնենք, — որ մէն-մենակ այդ կէտն, այսինքն այն հանգամանքը՝ թէ ով է «հովանաւորողը» քրիստոնէայ ժողովրդների, կարողացել է հզօրապէս գտնել ու զօրել, բարեկամացնել ու թշնամացնել աշխարհի տէրերին, նա հանդիսացել է, եթէ կուզէք, միակ առանցքը, որի շուրջն են պտուել արեւելեան քաղաքականութեան բոլոր վերիվայրումները: Քուչուկ-Կայնարդիում միայն Ռուսաստանը, իսկ 1840 ու 41 թւերի Լոնդոնի կոնվենցիաներից յետոյ 1856 թւի Պարիզի կոնգրէին գրեթէ ամբողջ Եւրոպան. Սան-Ստեֆանոյում — կրկին միայն Ռուսաստանը, իսկ Բերլինում նորէն ամբողջ Եւրոպան. 1914 թւի յունւարի 26-ի Համաձայնագրով — էլի միայն Ռուսաստանը. . . ու միշտ էլ. . . նոյնը՝ նոյն կախարդական շրջանում: Իսկ թէ այն, ինչ այդքան գերազանցօրէն արժէքաւոր է իրենց՝ «հովանաւորողների» համար, որքան է աղէտաբեր ու չարաղիւթ «քրիստոնէայ ժողովրդների» կենսական շահերի տեսակէտից, պերճախօս կերպով ցոյց են տալիս հայ ցեղի զինին պայթած այսօրւայ անյուր Ոճիրն ու ռուս դիւանագետի հետեւեալ իմաստակիր խօսքերը. — «Երբ մեծ վեհեր Սայիդ-Հայիմ փաշան 1914 թւի յունւարի 26-ին ռուս հաւատարմատար Կ. Ն. Գուլկովիչի հետ միասին ստորագրեց այն աւտը, որով Տաճկաստանը պարտաւորւում էր դիմել պետութիւններին Հայկական բարենորոգութիւնների նոտայով, հին սուլթանը, որ դիտում էր այն տեսարանը Բոսֆորի ափում Բեյլերբեյի գեղեցիկ պալատի պատուհաններից, կարող էր լիակատար իրաւունքով բացականչել. — «Ալլահը մեծ է, սրա համար չարժէ՛ր կառավարութիւններ փոխել»¹⁾).

Մի խօսքով՝ արժէ կարգաւ պ. Մանդելշտամի գրքոյկն ու առաւել ևս — դառը խորհրդածութիւնների նիւթ դարձնել նրա մէջ արձանագրած մերկ ճշմարտութիւնները:

1) Креницынъ, Н. В. „Восточный вопросъ на почвѣ его исторіи и политики“ СПб., 1900, стр. 21. Ընդգծումներն իմն են: Դ.ն.

1) Ընդգծումը մերն է: Դ—ն.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ-ԹԻՒՐՔԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

I

ԱՖԴԻԿԱ-ՀԱՄԻԴԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ.

1908 թ. յուլիսի 10 և 11-ին մակեդոնական բանակի երիտասարդ տաճիկ սպաները զրեթէ առանց արիւնահեղութեան վերջ տուին թիւրքական պատմութեան ամենամուսկ շրջաններից մէկին: Ռեանայում, Օխրիդայում, Մոնաստիրում, Սալոնիկում, Ուսկիւրում որոտացին թնդանօթներն ի պատիւ սահմանադրութեան վերականգնման: Սերբական, բուլղարական և յունական ջոկատներն յաղթականօրէն մտան մակեդոնական քաղաքներն ու ընկերացան թիւրքերին, իսկ Պոլսում Արզիւլ-Համիդը—Կարմիր Սուլթանը—զոգոջուն ձեռքերով իւր կնիքը (թուղբան) դրաւ իրեն առաջադրած պարլամենտի հրաւիրման ուկազին, որի մէջ ի զուր արիւնհեղութիւնն և օտարների միջամտութիւնը կանխելու մտահոգութեամբ՝ ընդունւում էր ժողովրդական շարժման զիջելու անհրաժեշտութիւնը:

Որպիսի՞ ժառանգութիւն էր թողել Արզիւլ-Համիդն ըմբոստացած երիտասարդ թիւրքիային:

Երկիրը ներքուստ ներկայացնում էր մի քայքայուող ժառանգութիւն, որի տնօրէնը մէկն էր ամենամեծ բռնակալներից, որոնց հրը և է ճանաչել է Արեւելքը: Սկսած 1876 թ., այսինքն այն ժամակուանից ինչ Արզիւլ-Համիդը ցրել էր առաջին տաճկական պարլամենտի անդամներին, իւրաքանչիւր մի հասարակական և անհատական նախաձեռնութիւն ճնշել է ամենամեծ վայրագութեամբ: Չարարատիկ սահմանադրութեան հեղինակ Միդհատ-փաշայից յետոյ հազարաւոր թիւրքեր, առաւելապէս

երիտասարդ սպաներ, զրկել են կեանքից իրենց վերագրած ազատամիտ համոզմունքների համար: Ուրիշ հազարներ փթել են բանտերում և տառապել աքսորավայրերում, և այդ էլ շատ դէպքերում շինծու ամբաստանութիւնների շնորհիւ: Լրտեսութիւնը (խափիելը) դարձել էր պետական հիմնարկութիւն, որի պահպանութեան համար սուլթանը չէր խնայում և ոչ մի ծախք, — հիմնարկութիւն, որը սահմանադրութեան վերականգնումից յետոյ Արդիւ-Համիդը յատուկ ուկազով (1908 թ. յուլիսի 17-ից) ստիպւած էր վերացնելու: Ամենավտանգաւոր բարոյական թոյնը կաթիլ-կաթիլ ներս էր ծծւում ժողովրդական ուղեղն և դանդաղօրէն, բայց պարզապէս թունաւորում նրան: Համարձակ կարելի է ասել, որ «ժուլմալ» (ամբաստանութիւն) խօսքը նշանակ էր դարձել արդիւ-համիդեան շրջանի: Արդիւ-Ազիզի բոլոր օգտաւէտ բարենորոգութիւններն առ ոչինչ էր յայտարարւել: Քաղաքային ու շրջանային ինքնավարութիւնները գոյութիւն ունէին միայն անւանապէս: Չէր տարւում կանոնաւոր պետական տնտեսութիւն. բիւջէ ամենեւին չէր յայտարարւում: Արդիւ-Համիդն առանց քաշելու անդադրում պահանջում էր վալիներից (գեներալ-նահանգապետներից) խոշոր վճարներ յօգուտ սուլթանական գանձարանի, իսկ վալիներն էլ իրենց հերթին ապօրէն տուրքերով ծանրաբեռնում էին ազգաբնակչութիւնը: Տարեկան հաշւապահասն այդ իսկական աւազակային տնտեսութեան հասնում էր մօտ երկու միլիոն լիրայի, որը ծածկւում էր փոխառութիւնների և ամենաանհրաժեշտ ծախքերի կրճատման գնով: Զինւորները շարունակ քաղցած էին: Պաշտօնեաներն ու սպաները շատ անկանոն ոռճիկ էին ստանում, երբեմն տարւայ մի քանի ամսւանը միայն, — այդ պատճառով էլ նոքա սովորաբար վաճառում էին ոռճիկ ստանալու իրենց իրաւունքը վաշխառուներին՝ 50, երբեմն՝ 30, մինչև անգամ և 150/0: Դրա հետ միասին կաշառակերութիւնն այլանդակ չափերի էր հասել, մանաւանդ դատարանում: Այդ վաճառուած դատարանը, գտնւում էր բացի դրանից, սերտ կախման մէջ պալատից ու վարչութիւնից, առաւելապէս, ի հարկէ, քաղաքական գործերում: Տաճկական մամուլը տնքում էր նախնական անագորոյն գրաքննութեան լծի տակ և ամենեւին չէր կարողանում մօտենալ կառավարութեան ոչ ներքին և ոչ արտաքին քաղաքականութեան. — նրան թոյլատրւում էր միայն ամենաքծու դարձածներով սողալ Սուլթանի առջև և պատմել նրա սելամիքի այցի մասին: Ժողովրդական լուսաւորութեան գործը կենտրոնացած էր ամենագոհնիկ ձեռքերում, և ստորին ու բարձրագոյն գպրոցներից անխնայ հալածւում էր ճշմարիտ-գիտական ոգու ամեն մի առկայծում. — անգամ մի քանի թրքական սուրբ գրքերի

վրայ Սուլթանի հրամանով արգելք էր դրւում, նոցա մէջ արծարծւած՝ խալիֆի դէպ ժողովուրդն ունեցած պարտականութիւնների «ազատ» մտքերի առթիւ:

Ինչ վերաբերում է, մասնաւորապէս, Սուլթանի քիստոնեայ նպատակներին, այստեղ արդէն եկեղեցական, դպրոցական և իրաւական (պսակադրութեան և կտակների սահմանում) արտօնութիւնները, որոնք հնուց պատկանում էին պատրիարքութիւններին, թէպէտ և ձեւականօրէն նոցանից խլւած չէին, բայց և յաճախ ոտնահարւում էին: Արդիւ-Համիդի կառավարութիւնն անգամ չէր բացասում պատրիարքների իրեն ուղղած հարցապնդումների իրաւունքը: Բայց թէև պատրիարքների բողոքներն արտօնութիւնների խախտման դէմ, առաւել ևս երբ այդ բողոքներին հետևում էր եկեղեցիների փակումը, երբեմն և ունենում էին որոշ հետեւանքներ, — նոքա երբէք նպատակին չէին հասնում, երբ Սուլթանը որևէ պատճառի շնորհիւ գտնւում էր կարևոր դիպչելու չէ թէ այդ արտօնութիւններին, այլ իւր քրիստոնեայ հպատակների կեանքին: Հարկը հաղարաւոր դժբախտ հայեր՝ խողխողւած 90-ական թւականների վերջերին իրեն՝ Արդիւ-Համիդի անձնական հրամանով, տաճնակ հաղարաւոր մակեդոնացիներ՝ նահատակւած գահիճների ձեռքերով, որոնք գործել են էլի նրա թելադրանքի ու սադրանքի շնորհիւ, վկայում են պատմութեան առաջ Արդիւ-Համիդի դէպ իւր քրիստոնեայ հպատակներն ունեցած իսկական վերաբերմունքի մասին:

Օտարերկրացիներից ոմանք գտնւել են սուլթանական իշխանութեան կարողութեան սահմաններից դուրս: Միանգամայն հասկանալի է, որ քանի շատ էր ծանրանում ու վատթարանում տաճկական ուժի մը, այնքան աւելի նախանձախնդրօրէն օտար պետութիւնները պահում — պահպանում էին իրենց հպատակների իրաւունքները, ապահովւած հնօրեայ դաշնադրութիւններով և անգամ ձգտում էին ըստ կարելոյն նոցա շրջանակների լայնացման: Ինչպէս յայտնի է, ըստ այդ դաշնադրերի իւրաքանչիւր օտարերկրացի թիւրքիայում եփստերիտորիալ է. նրա տունը տաճիկ ոստիկանութիւնն առանց նրա հիւպատոսարանի համաձայնութեան չի կարող ոտք դնել, առանց այդ համաձայնութեան էլ նա չի կարող բանտարկւել: Օտարերկրացիների մէջ եղած գործերն ենթակայ են չէ թէ տաճկական, այլ հիւպատոսական դատարանների իրաւասութեան: Թիւրքերի և օտարերկրացիների մէջ տեղի ունեցած խառը գործերը քննւում են տաճկական դատարաններում, բայց նոցա առթիւ եղած որոշումներն անվաւեր են, եթէ նոքա հաստատւած չեն ներկայ գտնող հիւպատոսական ներկայացուցչի կողմից: Նախնական բանտար-

գելութիւնն եւ պատիժը օտարերկրացիս պիտի կրի չէ թէ տաճկական, այլ հիւպատոսական բանտերում:

Այդ այսպէս անւանեալ իրաւական դաճնագրերը¹⁾ ամենեւին էլ չեն սպառում Տաճկական Պետութեան օտարերկրեայ հպատակների արտօնութիւնները: Ըստ դաշնագրերի, օտարերկրացիներին տրուել է Թիւրքիայի սահմաններում սզատ առեւտրի լիակատար ապահովութիւն, և արտահանման մաքսերն որոշւած են եղել 80/0 ad valorem. միայն 1907 թ. Դուռը կարողանում է պետութիւններին համաձայնութեամբ բարձրացնել մինչև 110/0, ու այդ էլ այն պայմանով, որ եկամուտների աւելորդը գործադրել մակեդոնական բարենորոգութիւնների վրայ: Հարկեր չեն կարող վերցնել օտարերկրացիներից առանց իրենց պետութիւնների համաձայնութեան. — այսպէս, օրինակ, ըստ տաճկական 1867 թ. անշարժ կայքերի օրէնքի՝ նոքա վճարում են հողային տուրք շնորհիւ այն հանգամանքի միայն, որ այդ օրէնքն ընդունւել է պետութիւնների կողմից: Դուռն տնտեսական կախումը պետութիւններից ուժեղանում է և նրանով, որ կառավարութիւնը մեծաւորների հաստատման իրաւունք չունի: Վերջապէս, ինչպէս յայտնի է, մեզ հետ ունեցած վերջին պատերազմից յետոյ անանկացած Տաճկաստանը ստիպուած էր 28 մոնարխի 1299 (1881 թ. գեկտեմբերի 20) հրովարտակով թոյլ տալ հիմնելու Պոլսում յատուկ յանձնաժողով, բաղկացած Դուռն օտար պարտաւէրերի ներկայացուցիչներից, օսմանեան պետական պարտք (Dette Publique Ottomane) ծածկելու համար: Այդ յանձնաժողովին էին տրուած վեց պետական հարկերից (ծխախոտից, աղից, ձկնորսութիւնից, մետաքսագործութիւնից, օդուց, նոյնպէս և դրոշմային հարկից) ստացւած մուտքերը, իսկ այդ մուտքերն էլ Dette Publique-ի վարչութիւնն էր հաւաքում իւր սեփական մարմինների միջոցով:

Տաճկական պետականութեան ստորին մակարդակը միանշանակաբար բնականօրէն եւրոպական միջամտութեանն էր ենթարկւել օսմանեան կառավարութեան և ուրիշ շրջանները: Այսպիսով, XVIII դ. վերջին տաճկական հողի վրայ առաջ եկան օտարերկրեայ պոստային հիմնարկութիւններ, լուեիայն ճանաչւած Դուռն կողմից: 1840 թ. Պոլսում հիմնւեց օտարերկրացի ու տաճկական դաշնակցային միջազգային սանիտարական խորհուրդ, որի նպատակն էր պաշտպանել Տաճկաստանը, իսկ նրա միջոցով և եւրո-

¹⁾ Մանրամասն նկարագրութիւնը ժամանակակից զաշնագրական ուժիմի (капитуляционный режимъ.) կարելի է գտնել իմ գրքում «La Justice Ottomane dans ses rapports avec les Puissances Etrangères». Paris. 1911.

պան, վարակիչ հիւանդութիւններից. — խորհուրդն առեւտրական նաւազնացութիւնից յօգուտ իրեն տուրք է վերցնում և ունի ամբողջ Պետութեան մէջ իր տրամադրութեան տակ բազմաշահած սանիտարական կազմ: Կայ նոյնպէս փարոսների միջազգային յանձնաժողով և ջրերի վրայ վերկուքեան միջազգային յանձնաժողով:

Իմ մատնանշած տանկական գերիւստութեան սանմանափափումները տարածւում էին ամբողջ Պետութեան վրայ: Բացի դրանից, առաւելապէս արգահատելի Արդիւլ-Համիդի ու նրա արքանականների քմահաճ կառավարութիւնն այս կամ այն ասպարիզում առաջ էր բերում եւրոպական միջամտութիւն Պետութեան և այդ մասի գործերի մէջ: Այսպէս, 1895 թ. հայկական կոտորածն առաջ բերաւ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջամտութիւնն և ստիպեց սուլթանին տալ 1895 թ. հոկտեմբերի 20 հայկական բարենորոգութիւնների հրովարտակը, որը, սակայն, մեռած տառ մնաց: Իրերի դրութիւնը Կրետայի վրայ պետութիւնների ստիպեց յատուկ ռեզլամենտ մշակել, ըստ որում կառավարութիւնը տրուում էր պետութիւնների համաձայնութեամբ Սուլթանի կողմից նշանակւած գեներալ-նահանգապետին: Սուլթանը ռեզլամենտն ընդունեց 1896 թ. օգոստոսի 27-ին: Այդ ժամանակահատիկը չորս պետութիւններ (Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Անգլիա և Իտալիա) իրենց հովանաւորութեան տակ են առնում Կրետայի ինքնավարութիւնը. 1898 թ. նոքա ստիպում են Թիւրքիային դուրս տանել իւր զօրքերը, իսկ 1899 թ. մասնակցում են Կրետական սահմանադրութեան մշակման: Մակեդոնիայում քրիստոնեաների հալածանքների քաղաքականութիւնը նախ բերեց 1903 թ. ապրիլ-տարածութեան, յետոյ՝ ռուս-աւստրիական հսկողութեան, տաճկական գեներալ-ինսպեկտորին քաղաքացիական ներկայացուցիչներ տալու ճանապարհով, իսկ յետագայում՝ Մակեդոնիայում միջազգային ժանդարմերիայի և միջազգային ֆինանսական յանձնաժողովի հաստատման:

Այսպիսով, ի մի բերելով համադրեան Բաղադականութեան արդիւնքները, կարելի է ասել, — որ նա զարգացրեց մինչ ծայր սաստիճան այն բոլոր բացասական կողմերը, որոնք յատուկ են ընդհանրապէս տաճկական պետականութեան. — բռնապետութիւնը հպատակների նկատմամբ, առանձնապէս անողորմ հալածանք, իսկ երբեք և ջարդ քրիստոնեաների. ժողովրդի մէջ տգիտութեան եւ կրօնական մոլեռանդութեան պահպանութիւն: Նման քաղաքականութիւնը միանգամայն բնականօրէն ամբողջ Թիւրքիայում թէ օտարերկրացիների իրաւունքների եւրոպական պաշտպանութիւնն ուժեղացրեց ու թէ կառավարութեան որոշ շրջանների վրայ միջազգային հսկողութիւնը հաստատեց:

Բայց անկախ այդ համաեւրոպական միջամտութիւնից, որն իրագործուում էր յանուն իրաւունքի և ցիւրիլիզացիայի շահերի, Արդիւլ-Համիդը թոյլ տուաւ և մի ուրիշ ազդեցութիւն, արդէն միանգամայն ետական, որի զարգացումից պիտի կործանուէր նրա պետութիւնը: Այդ—Գերմանիայի ազդեցութիւնն էր:

Արդիւլ-Համիդի ժամանակ էին հրաւիրւած գերմանական զինուորական վարժիչները: Նրա ժամանակ Վիլհելմ կայսրն երկու անգամ այցելեց Թիւրքիան և յայտարարեց իրեն բարեկամ բոլոր մուսուլմանների: Նրա ժամանակ գերմանական ընկերութեան՝ Բադդադի երկաթուղագծի առանձնաշնորհումը տրւեց: Նրա ժամանակ գերմանական զաւորութարանակիչների ալիքն Ասիան հեղեղեց: Ոչ այլ ոք, եթէ ոչ նա, բաց արաւ գերմանացիների առաջ տաճկական տան առաջին, առտաֆին դարպասները: Երիտասարդ—Թիւրքերը բաց արին երկրորդը—ներքինը: Մուսուլմանական աշխարհի աչքում նոյն մեծ անարգանքն ընկնում է թէ Սուլթանի ու թէ երիտասարդ Թիւրքիայի վրայ: Երիտասարդ—Թիւրքերից ոչ պակաս մեղաւոր է Արդիւլ-Համիդն այն բանում, որ գերմանացիները ներս մտան ոչ միայն սուլթանատի հնացած վերնատունն, այլ և իրենց աւազակային ձեռքերով հանեցին այնտեղից խալիֆաների կանաչ դրօշը:

II

ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ-ԹՐԲԱԿԱՆ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

I. ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ-ԹՐԻՐՔԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

(1908 թ. յուլիսի 10—1909 թ. ամբիլի 13)

Երիտասարդ—Թրքական յեղափոխութիւնը պայթեց չէ թէ Պոլսում, այլ գաւառում—Մակեդոնիայում: Այդ ամեններն էլ պատահական երևոյթ չէր, այլ տրամաբանօրէն բղխում էր համիդեան սեփմի պայմաններից: Մի կողմից՝ սուլթանն անհկուն քշում էր քիչ-շատ կասկածելի տարրերը դէպ գաւառ, որը վերջ ի վերջոյ վխտում էր դժգոհներով: Միւս կողմից՝ Մակեդոնիան հարուստ էր՝ ոյժի միջոցով իր անարգւած իրաւունքները պաշտպանելու վարակիչ օրինակներով: Երկար տարիների ընթացքում հետամուտ լինելով չեանիկներին, կուր դուրս

գալով թոյլերի դէմ, երիտասարդ տաճիկ սպաները շատ բան էին սովորել իրենց սլաւոն և յոյն հակառակորդներից: Ամենապահապան երիտասարդ—Թիւրք գործիչներից ինձ պատանել է լսել, որ «Միութեան և Յառաջադիմութեան» գաղտնի ընկերութեան սկզբնական կանոնադրութիւնն ու նրա ամբողջ կազմակերպութիւնը նոքա ընդօրինակել են ոչ այլ ոքից, եթէ ոչ տաճկական տիրապետութեան ոխերիմ թշնամույ—մակեդոնական ցեղին կազմակերպութիւնից:

Վտարանդի երիտասարդ—Թիւրքերը, այսպէս կոչւած „Jeunes Turcs“, սովորաբար մնալով Ֆրանսիայում և յեղափոխական գրքերոյններով այնտեղից հեղեղելով իրենց հայրենիքը, ի հարկէ, նոյնպէս աջակցել են ազատագրական շարժման յաջողութեան, առաւելապէս մեծ են այդ տեսակէտից Թիւրքիայում շատ տարածւած պարիզեան «Մեշվերետի» հրատարակչի, Անմեյ-Ռիգայի ¹⁾ ծառայութիւնները: Ես պէտք է, այնու ամենայնիւ, մատնանշեմ որ Արդիւլ-Համիդին յաճախակի յաջողում էր կաշառքի միջոցով էմիրանտներից շատերին համոզել Պոլսի վերագառնալու: Այսպէս, Թուլամոթ գտնւեց զայթակղութեան պոռժ անգամ քուրմը տաճիկ ազատամիտ երիտասարդութեան, «Միզանի» հրատարակիչ Մուրադ—բէյը: Այսպիսով, տաճկական էմիրանտութիւնն եթէ որ և է դեր կատարել է Թիւրքիան Արդիւլ-Համիդից ազատագրելու գործում, այդ եղիլ է, յամենայն դէպս, ոչ զեկավարող գեր:

Պոլսական զինուորական դպրոցից դուրս ելած Օսմանեան, բանակի երիտասարդ սպաները, անկասկած, Թիւրքիայի ամենատաղադէմ տարրն էին ներկայացնում: Այդ ուսումնարանը միակ դպրոցական հիմնարկութիւնն էր, ուր Սուլթանը կարիքից ստիպւած թոյլ էր տալիս եւրոպական գիտութիւնների դասաւանդումը,—այդ պատճառով էլ սպաները տիրապետում էին որոշ կրթութեան: Միւս կողմից՝ դպրոցում գոյութիւն ունեցող կարգերը լցնում էին նոցա սրտերն ամենախոր ատելութեամբ դէպ Սուլթանը, որը հաշտւում էր այդ կիրթ պատանիների հետ որպէս անխուսափելի չարիքի, իր լրտեսների միջոցով հետամուտ էր լինում նոցա իւրաքանչիւր մի քայլին և ամեն շրջանաւարտներից գատնելով անվստահականների մի որոշ մաս՝ քշում էր նոցա կամ Աֆրիկայի խորքերը, կամ թէ ենթարկում էր մահաւան պատժի: Այսպիսով, ճողապրած տաճիկ երիտասարդ սպայութիւնը միանգամայն բնականօրէն իրեն կոչւած էր համարում ազատագրելու հայրենիքը համիդեան սեփմից:

Մակեդոնական սպայութեան այդ զգացումներին միացաւ,

¹⁾ Յետագայում պատգամաւորների պալատի նախագահ:

սկսած 1903 թ., և մի ուրիշը՝ Տեսնելով՝ թէ ինչպէս բարենորոգութիւնների ներմուծման հետ միասին Մակեդոնիան ընկնում է օտար հսկողութեան տակ, ինչպէս քաղաքացիական աստիճանաւորներից յետոյ երևան են գալիս օտարազգի ժանդարմական սպաներ և օտարերկրեայ ֆինանսական յանձնաժողով, տաճկական սպաները, որպէս ջիւրմ հայրենասէրներ, անկարող էին, ի հարկէ, չզգալ իրենց խորապէս վիրաւորուած: Նոցա թւում էր, թէ Սուլթանը վաճառում է հայրենիքն օտարազգիներին: Իսկ երբ կայանում է ռեվելեան տեսակցութիւնն և լուրեր են տարածւում ի լրումն մակեդոնական բարենորոգութիւնների՝ լայն լիազօրութիւններով քրիստոնեայ գեներալ-նահանգապետ նշանակելու մասին, այդ ժամանակ արդէն տաճիկ սպաների և «Միութեան ու Յառաջադիմութեան» գաղտնի կազմակերպութեան և ուրիշ մասնակիցների համբերութեան բաժակն է լցւում: Էնվեր ու Նիսպի «ազատութեան հերոսները» բարձրացնում են ազատամբութեան դրօշը, մի քանի օրւայ ընթացքում շարժումը ծաւալւում է ամբողջ Մակեդոնիայում, — և Արդիւլ-Համիդը՝ մշտապէս յառած լինելով իւր ուշադրութիւնը մայրաքաղաքի վրայ ու չնկատելով մաքերի պատուրումը դուրսը, աւելի խոհեմ է գտնում ժամանակաւորապէս զսպել իր թոյնն ու զիջել: 1908 թ. յեղափոխութիւնն երկրին նստում է մի քանի կեանք միայն:

Գոյութիւն ունի մի այնպիսի կարծիք, որի համաձայն երիտասարդ-թիւրքական յեղափոխութիւնը գլխաւորապէս մատոնների գործ է: Կասկած չկայ, որ Սալոնիկում հղած մաստնական ժողովարանները մեծապէս օգնել են երիտասարդ-թիւրքներին, որոնցից շատերն անգամադրւած են հղել այդ ժողովարաններին: Բայց մասոնների այդ մասնակցութեանը չպէտք է վերադրել չափազանցեցրած նշանակութիւն: Իմ մատնանշած պատճառները կատարելապէս բաւ էին շարժում ստեղծելու համար, իսկ մասոնական, գլխաւորապէս, նիւթական օժանդակութիւնը կարող էր միայն բռնկումն արագացնել:

Երիտասարդ-թիւրքները, գտնալով Թիւրքիայի լիակատար տէրերը, այնու ամենայնիւ, վճռականութիւն չունեցան բաց ճակատ երկրի կառավարութեանը ձեռնամուխ լինելու: Սկզբնական շրջանում նոքա պիտակաւ իսլամնութեան գաղտնի նսկիչների գերը գերադասեցին: Սուլթան Արդիւլ-Համիդին նոքա թողեցին իր գահի վրայ, բայց տարադրեցին նրա մտերիմներից նոցա, որոնց ամենից շատ էին առում ու մտքին սուլթանի ապարանքն իրենց նւիրւած մարդկանց: Զիշտ նոյն ձևով էլ նոքա մեծ եպարքոսի պաշտօնին զբին զառամեալ Քիւսմիլ-փաշային, որը քանիցս եպարքոս էր եղել Արդիւլ-Համիդի ժամանակ, և սահմանափակեցին միայն մի

քանի պորտֆելներ տալով իրենց կողմնակիցներին, ինչպէս Խակի ու Մաքիասսի-Ջադէ-Ռեֆիկա-բէյերն էին: Գաւառներում էլ համիդեան կարգերի բոլոր փայլուն ներկայացուցիչները պաշտօնանկ եղան, բայց նոցա տեղերը տրւեցին չէ թէ յեղաշրջման գործիչներին, այլ նոցա, որոնք անցել էին իրենց կողմը յեղափոխութիւնից նոր յետոյ միայն:

Երիտասարդ-թիւրքների գործկալներպի նման զգոյշ ձեւը բացատրւում է, իմ կարծիքով, նոցա շարքերի նօսրութեամբ, և լուրջ պետական գործունէութեան համար իրենց լիակատար անպատրաստականութեան դիտակցութեամբ: Այդ բոլոր երիտասարդ սպաները, ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչները, այդ բոլոր էնվերները, Ջափիդները, Խալիլներն ու Թալաաբները հաւասարաչափ ոգևորւած էին և հայրենասիրական գաղափարներով, և իշխանութեան տենչով: Բայց նոքա իրենց անցումը մակեդոնական գեոնափոր նկուզներից դէպ Բարձրագոյն Դուռը որոշեցին կատարել չէ թէ միանգամից, այլ աստիճանական քայլերով:

«Միութեան և Յառաջադիմութեան» (Իթթիհատ-վէ-Թերաք-քի) կուսակցութեան գլուխ մնաց կանգնած Սալոնիկեան գաղտնի կենտրոնական կոմիտէն, որը հրահանգներ էր տալիս կազմակերպութեան հատւածներին կամ տկումբներին, որոնցով պատած էր ամբողջ երկիրը: Ու թէ և կենտրոնական կոմիտէի անդամների անունները չյայտարարուեցին, բայց նոքա շուտով հանրածանօթ դարձան, շնորհիւ իրենց հրապարակօրէն երևան գալուն: Ոչ ոքի համար նոյնպէս գաղտնիք չէր, որ կոմիտէի Պոլսի ներկայացուցիչներն ամեն օր «խորհրդակցում են» կառավարութեան անդամների հետ, այսինքն թելադրում են նրանց իրենց կամքը: Շրջանային աղումքների անդամները միանգամայն բացարձակ խառնւում էին վարչութեան գործերին, պահանջում էին նահանգապետներից փոխել իրենց անհաճոյ պաշտօնեաներին, և կարողանում էին կենտրոնական կոմիտէի միջոցով հրաժարեցնել անհնազանդ նահանգապետներին: Գերակշռող գերն աղումքներում կատարում էին սպաները:

1908 թ.ի սեպտեմբերին «Միութեան և Յառաջադիմութեան» կուսակցութիւնը հրապարակեց իր բաղաձայն ծրագիրը, ըստ որի պահանջւում էր 1876 թ. սահմանադրութեան փոփոխութիւնն աւելի ազատամիտ ոգով. — այսպէս, առաջադրւել էին՝ միխատրական պատասխանատւութեան, պալատներին օրէնսդրական նախաձեռնութեան իրաւունքի վերապահման, սենատի 2/3 ժողովրդից ընտրելու, ընդհանուր ձայնատուութեան իրաւունքի պահանջները. ազդարարւել էր բոլոր քաղաքացիների լիակատար հաւասարութիւնն օրէնքի առաջ առանց ցեղի և հաւատի խտրութեան.

ընդունել էր միութիւններէ ազատութիւնն և դասաւանդութեան ազատութիւնը. ընդհանուր զինւորական ծառայութիւնը տարած-ւել էր բոլոր մուսուլմաններէ վրայ: Ծրագիրը կրում էր իւր մէջ նոյնպէս և սոցիալական կարգի դրութիւններ, ցոյց տալով գիւղացիական հողատիրութեան ուժեղացման և գործատէրերի ու բանւորների յարաբերութիւնների կարգաւորման անհրաժեշտութիւնը: Մի խօսքով՝ երիտասարդ-թիւրքերն ազդարարեցին, որ նոքա ձգտում են տանկական բռնակալական մուսուլմանական աստուծապետութիւնը փոխարինել օսմանեան ազատամիտ իրաւական կայսրութեամբ, որը պիտի կառավարէր պարլամենտական հիմունքներով:

Կապիւած չկայ, որ երիտասարդ-թիւրքական շարժման պարա-րագլուխները սկզբնական շրջանում անկեղծօրէն նւիրւած էին իրենց ծրագրին և հաւատում էին նրա իրականացման կարելիու-թեան: Հաւատաց նոցա ու նոցա ծրագրներին և ամբողջ Եւրոպան, հրաժարելով մակեդոնական բարենորոգութիւնների վրայ իւր ունեցած հակողութիւնից, յետ կանչելով՝ քաղաքացիական պաշ-տօնեաներին, ժանդարմական սպաներին և ֆինանսական յանձ-նաժողովին: Բայց երիտասարդ-թիւրքերին վիճակւած էր իրենց ճանապարհին հանդիպելու անազին դժւարութիւնների, որոնց յաղթահարելը վեր էր այդ միջակ մարդկանց ոյժերից ու որոնց շնորհիւ նոքա պիտի շեղւէին իրենց կանոնաւոր ընթացքից:

Բուլղարիայի անկախութեան յայտարարութիւնն ու Բոսնիայի և Հերցեգովինայի միացումն Աւստրիային ամենից առաջ խաւա-րեցրին երիտասարդ թիւրքիայի արշալոյսն ու ստեղծեցին նրա համար մի շարք արտաքին խոչընդոտներ: Բայց երկրի ներսումն էլ, և, գլխաւորաբար, մայրաքաղաքում՝ սահմանադրութեան ազ-դարարմանն ուղեկցող ցնծութիւններից արդէն մի քանի ամիս անց, սկսւել էր ուժեղ իրարանցում:

Երիտասարդ-թիւրքերի սկզբնական գործողութիւնները չէին կարող, ի հարկէ, չհարւածիլ շատ շահեր, որոնք կ'օտ ունէին նախկին կարգերի հետ: Արձակւած պաշտօնեաները, տապալւած պալատականները, լրտեսների արտաքսւած անազին բանակը—դոքա բոլորը միացած էին ընդհանուր ատելութեամբ դէպ երի-տասարդ-թիւրքերը: Դժգոհների գլուխ էին անցել Մուրադի պէս մարզիկ, որոնք, շնորհիւ իրենց մութ անցեալի, չէին ընդունել «Միութեան և Յառաջադիմութեան» կազմակերպութեան շարքերը: Արշաւանքն երիտասարդ-թիւրքերի դէմ սկսւեց Մուրադի Միզան թերթից, որը գալիս էր երիտասարդ-թիւրքերին մեղադրելու ճեղքա-քիւն (մուսուլմանական սրբազան իրաւունքին) դաւաճանելու մէջ. շուտով դրանից յետոյ տեղի է ունենում սոփոքերի ցոյցը Սուլթանի

ապարանքի առաջ. պրովոկատորներն առաջ են բերում ամբոխի կողմից յոյն ու նրա կողակից-թիւրքահու սպանութիւնը. իմամները մի քանի քաղաքամասերում ներս են խուժում սրճատներն ու թատրոնները և պահանջում վերջ տալ իբր թէ շերիաթին հակա-ռակ ներկայացումներին. մի խօսքով՝ հին կարգերի արձանակներն ամեն կերպ զրգուում էին խուժանի մոլեռանդութիւնը: Երիտա-սարդ-թիւրքերն ձեռնամուխ են լինում վճռական միջոցների, ձերբակալում են ազմկարարներին, լրագրներում ապացուցում են իրենց հաւատարմութիւնն իսլամին, բայց, այնու ամենայնիւ, սե ու մութ ոյժերն հասնում են իրենց նպատակին: Մուսուլմանա-կան ամբոխին ներշնչել էին այն միաքը, որ նոր կարգերը դէմ են իսլամի ոգուն:

Մի ուրիշ, գաղափարական, հակառակորդն երիտասարդ-թիւրքերի հանդիսանում է Յրանսիայից վերադարձած քաղաքական պրինց Սաբան-էդ-Դինը, Աբդուլ-Համիդի աղագահան՝ մօր կողմից: Պրինցն իրեն յայտարարում է ամենից առաջ սոցիալական բա-րենորոգիչ, նպատակ դնելով արթնացնել դարաւոր քնից տաճիկ ժողովրդին ու զարգացնել նրա մէջ անհատական ձեռներեցու-թիւնը. բացի դրանից, Սաբան-էդ-Դինը ներկայանում է որպէս ջերմ ջատագով քաղաքական ապակենտրոնացման (աղեմի-մեր-քեզիաթ): Ուրիշ խօսքով՝ պրինցը սուր կերպով գնում է երի-տասարդ թիւրքիայի համար տեղական ինքնավարութեան ամենից փափուկ և վտանգաւոր հարցը՝ լուծեան տրւած երիտասարդ-թիւրքական ծրագրի մէջ, որը միայն խոստացել էր 1876 թ. սահ-մանադրութեամբ արդէն կանխատեսւած շրջանային իշխանութիւն-ների (թեմսիի-մեզուսիաթ) «իրաւագորութիւնների լայնացում» ասել է՝ վարչական ապակենտրոնացում: Այդ պատճառով էլ պրինցի հիմնած «Անհատական ձեռներեցութեան ու ապակենտ-րոնացման» լիզան առաջ է բերում ուժեղ դժգոհութիւն երիտա-սարդ-թիւրքերի մէջ, որոնք մեղադրում են այլադրիներէ մէջ բաւականին հմայք ունեցող պրինցին վերջիններիս դէպ շրջա-նային ինքնօրէնութիւնը տաճած ձգտումների հովանաւորութեան մէջ,—ձգտումներ՝ որոնք հաշտ չէին երիտասարդ-թիւրքական օսմանականութեան գաղափարի հետ: Սաբան-էդ-Դինի ասպարէզ գալը ստիպում է երիտասարդ-թիւրքերին այդ հարցում անյապաղ դիմել աւելի որոշ քաղաքականութեան: Պրինցի, անկասկած գաղափարական, բայց անհոգ տեսաբանի ու թուլակամ մարդու վրայ ճշշումն է գործադրում, ու նա յայտնում է իւր հրապա-րականական դասախօսութեան մէջ, որ միանում է «Միութեան և Յառաջադիմութեան» ծրագրին, որովհետեւ իբր «ապակենտրոնա-ցումն» ընդգրկւում է «իրաւագորութիւնների լայնացման»

օգնութեամբ տարած իւր յաղթանակի նշանակութիւնն, և որոշում,
—որ արդէն հասել է իրեն ատելի կոռուպցութեան խորտակման
ժամը, որը մի անհասկանալի թիւրիմացութեամբ իրեն է վստա-
հացել կառավարութեան ղեկը: Նա նախ փորձում է հեռացնել
Ստամբուլից Կոմիտէին նւիրած սալոնիկեան գնդերը, իսկ երբ
այդ չի յաջողում, ինքնակամ հեռացնում է մինիստրութիւնից
«Միութեան և Յառաջադիմութեան» ամենից փայլուն կողմնակից-
ներին—զինւորական և ծովային նախարարներին:

Քեամիլի նման վարեցողութիւնը ստիպում է կոռուպցու-
թեան ի մի բերել իւր բոլոր ոյժերն՝ նրան տապալելու համար:
Պայքարն ունենում է լիակատար յաջողութիւն: Նախարարները՝
ներքին գործոց Հիւմի—փաւան և արդարադատութեան Սեֆիկ—բէյը,
զուրս են գալիս կարինեայից, իսկ պաշտօնաւոր նախարարները՝
բողոքով դիմում են պալատին—ընդդէմ իրենց հակասահմանա-
դրական արձակման: Նաւատորմից յայտնում է պարլամենտին,
որ հրաժարւում է ենթարկել նոր ծովային նախարարին. 1909
թւի յունւարի 31-ին Քեամիլ—փաշային հարցապնդումն է ուղղւում
նրա գործադրած միջոցների առթիւ: Մի շարք երիտասարդ—թըր-
քական հետորդներ, զոցա թւում և պատելի ուլիմ Մուստաֆա
Ասիմը, կրակոտ ձառերով ազգարարում են պարլամենտին կա-
ռավարութեանը ստորադասելու սկզբունքը: Իսկ մերուս մայեոր
Խաբիբ—բէյը յայտարարում է, որ տաճիկ զօրքի սելաները կ'լսան-
գարեն Քեամիլի դիտաւորութիւնների իրագործմանը: Օթեակնե-
րում և նրբանցքներում երիտասարդ—թըրքական սպաների մեծ
թւի ներկայութիւնը Խաբիբի յայտարարութեանը տալիս է հա-
մապատասխան նշանակութիւն, ու յունւարի 31-ի նիստը վերջա-
նում է «Միութեան և Յառաջադիմութեան» լիակատար յաղթա-
նակով: Քեամիլ—փաշային 198 ձայնով ընդդէմ 8-ի յայտնւում է
անվստահութիւն, ու նա իւր հրաժարականն է տալիս.—մեծ
եպարքոսութիւնն անցնում է Մակեդոնիայի նախկին զենեարալ—
ինսպեկտոր Հիւսէյն Հիւմի—փաւային:

Բայց իշխանութեան համար մղած կռիւը ոչ միայն չի վեր-
ջանում, այլ և աւելի կատաղի ձևեր է ընդունում: Մի կողմից՝
ախարհներ (պատահանները) ու նրանց թիկունքում կանգնած
սլաւոններն ամէն օր բազմաթիւ թերթուկների մէջ յարձակւում
էին «Միութեան և Յառաջադիմութեան» կազմակերպութեան
վրայ, մեղադրելով նրան՝ եղբայրականութեան, պրետորիակա-
նութեան և կառավարութիւնն իր գիկտատորութեանն ենթարկե-
լու մէջ. միւս կողմից՝ մուսուլման ստորին հոգևորականութիւնը
նոր կարգերին թշնամի «Մուհամետական միութիւն» կազմակեր-
պութիւնն է ստեղծում. իսկ սոփոաները աստուածաբանութեան

այդ յաւիտենական ուսանողները, ժողովրդի մէջ երիտասարդ—
թիւրքերի թիւրքիան ու իսլամը դէպ կործանումը տանող հա-
ւատադրութեան լուրերն են տարածում: Ու թելերը, որոնք
տարածւում էին այդ հակոսանեաներից—սոփոաներից ու ահրար-
ներից, կենտրոնանում էին նոյն մարզու՝ Սուլթան Արդիւլ—
Համիդի ձեռքերում:

Այժմ կարելի է հաստատուած համարել, որ Կոմիտէի դէմ
դիւրած ամբողջ դաւադրութիւնը մտածւած է եղել ապարանքում,
Իլդըզում, և ի կատար ածւած նրա ղեկավարութեամբ: Ի հարկէ,
ինչպէս այլազգիներն ու ահրարները՝ որոնք ձգտում էին ապա-
կենտրոնացման, նոյնպէս և մոլեռանդ սոփոաները՝ որոնք ցան-
կանում էին դարձը սահմանադրութիւնից դէպ շերիաթ, նպատակ
ունէին տապալելու իրենց ընդհանուր թշնամուն—«Միութեան և
Յառաջադիմութեան» կազմակերպութիւնը: Բայց միայն նամիդեան
ոսկին նոցա իրենց ծրագրների իրագործման հնարաւորութիւնն
ընձեռեց: Այդ ոսկին թոյլ տւաւ սոփոաներին ձեռնամուխ լինել
դաւադրութեան ամենաստանգաւոր մասի ի կատար ածման, այ-
սինքն՝ պոլսական բերդապահ զօրքի զինւորներին դէպ Իլդըզի
կողմը թեքելուն. ու այդ նոցա յաջողեց, որովհետեւ ներշնչել
էին զինւորներին,—որ նոցա սպաները ֆրանսուսներ են, որոնք
կերակրի հետ գործ են ածում խողի միս, ու ամբապնդել էին այս
պատճառաբանութիւնները սուլթանական հնչուն դրամով: 1909
թւի մարտի 31-ին մի դէպք պատահեց, որը երիտասարդ—թիւր-
քերն անւանում են Խաղիսի մուելիմե, այսինքն՝ տխուր անցք,
իսկ նոցա հակառակորդները՝ ինքիլաբի Ենի—յեղաշրջում յանուն
սրբազան իրաւունքի: Վաղ առաւօտեան զինւորներն ըմբոստա-
նում են իրենց սպաների դէմ, կոտորում նոցա մի մասն ու
բռնում սբ. Սոփիայի հրապարակը, պահանջելով՝ որ կարինետը
հրաժարական տայ, երիտասարդ—թըրքական պարագլուխներն քշեն
հայրենիքից ու շերիաթը վերականգնել: Որ այդ թշառական
զինւորներն իրենց պահանջների ու գործողութիւնների մէջ ամե-
նափոքրիկ հաշիւն անգամ չէին տալիս իրենց, ակներե է դառ-
նում հենց այն ծիծաղաշարժ փաստից (որն ինձ վիճակել է
անձամբ դիտել), որ միւսմամանակ շերիաթի վերականգնման
պահանջների հետ միասին այդ իսլամի մոլեռանդները բացական-
չում էին քրիստոնեայ մերուսների իրենց առաջուց թելադրած
անունները որպէս նախարարական թեկնածուների...

Երիտասարդ—թըրքական պարագլուխները, յանկարծակիի
եկած, փախուստի են դիմում. պարլամենտը չի ցուցահանում
քաղաքացիական քաջութիւն ու քաղաքի խովարար զինւորների
համազարկերի տակ դիմումն է ուղղւում երկրին, ուր յայտարարում

է, որ ընդունում է այդ զինուորները—հայրենիքի զաւակներին պահանջները. իսկ Սուլթանը ցուցարարներին ներումն է շնորհում ու յանձնարարում դառամեալ Թեմիշիկ—փաշային հրաւիրել նոր կազմ, որին և հրահանգում է սրբութեամբ հետեւել շերիաթին:—Արդիւլ—Համիդը փայլուն կերպով իւր վրէժն է լուծում երիտասարդ—թիւրքերից, տապալելով նոցա մի հարւածով,—որը նոյնքան անսպասելի և տպաւորիչ էր, որքան և իրեն գահավիժող 1908 թւի յուլիսի 11—ի հարւածը:

Իճն ամսւայ իրենց ոչ հրապարակական տիրապետութեան ընթացքում երիտասարդ—թիւրքերը չկարողացան հասնել զրական հետեւանքների, որոնք կարողանային Եւրոպայի՝ գէպ իրենց տաժած վստահութիւնն արդարացնել: Ճիշտ է, մեքուսներ զաւաթի լուսաւորեալ փոքրամասնութիւնը տենդային կերպով աշխատում էր նոր կարգերի ստեղծման վրայ. պալատն իւր հաւանութիւնն էր տեւ պետութեան ու հասարակութեան կեանքի ամենակարեւոր կողմերին վերաբերող մի շարք հարցերին,—ու սակայն Հայաստանում, Քիւրդստանում, Ալբանիայում, Սիրիայում, Եմենում ու Հիջասում մուսուլմանների ու քրիստոնեաների թշնամութիւնն, անգամ միայն մուսուլմաններին իրար մէջ շատ յաճախ փոխարինում էր բացարձակ երկպառակութեամբ. անգամ Մակեդոնիայում նորից աւազակախմբերն են երևան գալիս:

Զպիտի, հարկաւ, մոռանալ՝ որ Երիտասարդ—թիւրքերի համար այս շրջանն ռազմական էր ամենալիակատար իմաստով և որ նոքա ամբողջովին կլանւած էին իշխանութիւն ձեռք ձգելու համար իրենց հակառակորդների դէմ մղած կռուով, որոնց լոյալութիւնը ստիպում էր շատ բան ցանկանալ: Անկասկած է, որ երիտասարդ—թիւրքերն ազատութեան առաջին օրերին մասնւոր էին փրկել Թիւրքիան՝ նրան Եւրոպայից անկախ օսմանական կայսրութեան վերածել, ուր բոլոր քաղաքացիները պիտի լինէին հաւասար օրէնքի առաջ. բայց հասկանալի է, որ այդ ծրագրի յաջողութիւնը չէր կարող հրապուրիչ լինել՝ ոչ յոյների, ոչ սլաւոնների, ոչ հայերի և ոչ էլ արաբների համար, որոնք վաղուց ի վեր չէ թէ Թիւրքիայի վերածնունդն էին երազում, այլ միացումն իրենց ցեղակից պետութիւնների հետ, անգամ՝ իրենց անկախութիւնը.—այդ պատճառով էլ նոքա ձգտում էին ապակենտրոնացման, որի մէջ երիտասարդ—թիւրքերն չպիտի յապաղէին տեսնելու սկիզբն իրենց վախճանի: Այսպիսով, շատ շուտով երիտասարդ—թիւրքերի ու ալլաքեյիերի յարաբերութիւններն ընդունեցին անվստահութեան բնոյթ, իսկ յետոյ և՛ թշնամութեան:

Յերբող՝ երիտասարդ—թիւրքերին վիճակւած էր վճռել մի ուրիշ մեծ խնդիր,—տաճկական իրաւական ու սոցիալական կեանքի

ազատագրելն իսլամի կապանքներից: Շատ բնորոշ է, որ բաւականին հայրենասէր բարձր հոգեւորականութիւնը—ուլեմներ, այդ հարցում նոցա կողմն էր ու մեծ պատրաստակամութեամբ համաձայնեցնում էր նոր կարգերը Ղուրանի գերազանց առաձգական սուրաների (տաղաչափութիւնների) հետ: Յեղաշրջման մօտալուտին Շէյխ—ուլ—Իսլամը յայտարարում է, որ շերիաթն ոչ մի վտանգի չի ենթարկւում.—և, վերջապէս, նրան չէր կարող վտանգ սպառնալ մի պարլամենտ, ուր բաղմած էին մինչև 80—ի չափ ուլեմներ: Բայց երիտասարդ—թիւրքերի բոլոր վեհերոտ քայլերը գէթ քիչ թուլացնել մուսուլմանական յետամնաց ոգու՝ կեանքի վրայ ունեցած եղծիչ ազդեցութիւնը, առաջ էր բերում իսկոյն և եթ բազմաթիւ ստաթին հողեւորականութեան շարքերում ու յատկապէս սոփոաների՝ նկատելի յուզում, որովհետև նոր կարգերն ուժեղ կերպով դիպչում էին այս շահերին. այսպէս, օրէնսգիրծը, որի համաձայն սոփոաներն ենթարկւում են զինուորական ծառայութեան, եթէ որոշ տարիների ընթացքում աստուածաբանական քննութիւնները չտան, առաջ բերւալ նոցա մէջ ահագին խռովութիւն, որը և ուժեղ չափով անդրադարձաւ յեղաշրջման մէջ ունեցած նոցա մասնակցութեան վրայ. —այդ նոյն սոփոաներն ու նրանց մոլեռանդացրած խուժանն արգելք հանդիսացան տանիկ կնոջ ազատագրման, որին ձեռնամուխ էին եղել արդէն երիտասարդ—թիւրքերը: Եւ ինքս եմ տեսել, թէ ինչպէս սոփոաներն ու խուժանը յարձակւում են փողոցներում այն երիտասարդ—թիւրքերի վրայ, որոնք յանդգնութիւն էին ունեցել իրենց կանանց, աղջիկների և քոյրերի հետ միասին երեւալու, ու ձեռնում նոցա:

Վերջապէս, երբող, չպիտի աչքաթող անել տանիկ հատաւախութեան արտասովոր յետամնացութիւնն ու տգիտութիւնը: Երիտասարդ—թիւրքերի պարագլուխներն ու սպաները այդ ժամանակ անկեղծօրէն բարենորոգութիւններ էին ցանկանում. բայց յեղափոխութիւնից յետոյ նոցա յարածների մեծամասնութիւնը միայն անհատական բարիք էր փնտռում ու պատրաստ էր առաջին իսկ անաջողութեան ժամին լքել նոցա.—յեղաշրջումից յետոյ պարլամենտի բռնած խայտառակ գիրքը դրան փառաւոր ապացոյց է ծառայում:

Այսպիսով, արդէն իսկ մարտական շրջանում երիտասարդ—թիւրքերն իրենց սղբեգական դրութեան մէջ գտան: Սուլթան Արդիւլ—Համիդն օգտուեց նոցանից մի հրաշալի ճարպկութեամբ: Բայց հենց որ երիտասարդ—թիւրքերը նոր Մեկկայից—Ստամբուլից—փախան ու ոտք դրին իրենց հարազատ Մեդիայի—Սալոնիկի—հողի վրայ, նոքա նորէն տէրը դարձան իրենց նախկին ոյժի: Արդիւլ—Համիդը հաշի չէր առել երիտասարդ զաւաթի

1004
12742
16552-58

— ըստ նոր սահմանադրութեան նախագահի ու նրա օգնականի ընտրութեան մասին սուլթանին միայն զեկուցուում է (յօդ. 77): Ըստ նոր սահմանադրութեան օրենսդրական նախաձեռնութեան իրաւունքը պատկանում է իւրաքանչիւր նախարարի, ծերակուտականի և մեքուսի, այն ժամանակ, երբ հենի համաձայն նա կենտրոնացած էր միայն կառավարութեան ձեռքում, որին պալատը ներկայացնում էր միայն օրէնքներ հրատարակելու կամ փոփոխելու միջնորդադրեր (յօդ. 53):

Ենչպէս հին, նոյնպէս և նոր սահմանադրութեան համաձայն՝ պալատներից ընդունւած օրէնսգծերն օրէնքի ոյժ են ստանում սուլթանի կողմից հաստատուելուց յետոյ միայն: Բայց 1909 թւի սահմանադրութիւնը մտցնում է երկամսեայ ժամանակամիջոց, որի ընթացքում օրենսգծերը կամ պիտի հաստատուեն, կամ քե պիտի վերադարձնեն պալատ վերստին քննութեան առնելու համար: Պալատի վերադարձրած օրէնսգծերը համարւում է ընդունւած երկրորդ անգամ միայն այն ժամանակ, եթէ յօդուտ նրան կարողացաւ անգամ միայն այն ժամանակ, երկու երրորդ մեծամասնութիւնը: Օրէնքը տայալուէի անգամների երկու երրորդ մեծամասնութիւնը: Օրէնքը ոչինչ չի ասում, սակայն, այն մասին՝ թէ ի՞նչ կլինի, եթէ սուլթանն երկրորդ անգամն էլ մերժի իւր հաւանութիւնը տալ (յօդ. 54):

1876 թւի սահմանադրութիւնը վերապահում էր նախարարական խորհրդին, պարլամենտի նստաւայրանի փակման ժամանակ, որոշումները հրատարակելու իրաւունքը, որոնք սուլթանական օրէնսդրոյցի հիման վրայ ժամանակաւոր օրէնքի ոյժ են ստանում, մինչև մեքուսներ պալատի այս առթիւ եղած որոշումների հրատարակութիւնը. նախարարական խորհրդի այդ իրաւունքը ծայրայեղ անհրաժեշտութեան պարագաներով էին նախապայմանւած, — երբ ժամանակ չկայ պալատի նստաշրջանը հրաւիրելու և երբ այդ իրաւունքի կոնկրետ կիրառումը հակասական չէ սահմանադրութեան: Նոր սահմանադրութիւնն անելացնում է, որ «նախարարական խորհրդի որոշումները ներկայացնում են պալատին, հենց որ նա հաւաքւում է (յօդ. 36):

Նախարարական պատասխանատուութիւնը 1876 թւի սահմանադրութեամբ ձևակերպւած է միանգամայն ընդհանուր դարձւածներով, ու այն էլ առանց ունէ հաւանութեան յիշատակման: 1909 թւի սահմանադրութիւնը յայտարարում է. — նախարարները պալատի առջ կրում են փոխադարձ պատասխանատուութիւն կառավարութեան վարած ընդհանուր քաղաքականութեան համար. իսկ այն հարցերում, որոնք վերաբերում են միայն նոցա վարչութիւններին, նոցանից իւրաքանչիւրը պատասխանատու է անհատապէս (յօդ. 30): Նախարարին անվստահութիւն արտայայտելը

պարտաւորեցնում է միայն հրաժարական տալու, իսկ նախարարական խորհրդի նախագահին անվստահութեան քէ տալը կրում է իւր հետ և ամբողջ կազմի տալալումը (յօդ. 38): Այսպիսով, պալատի արտայայտած անվստահութեան հետեանքները, որոնք Արեւմուտքում կազմում են պարլամենտական սովորոյթների օրենքի մի մասը, թիւրքիայում սահմանադրւած են հենց իրեն սահմանադրութեան բնագրի մէջ:

Վերջապէս, ըստ 1876 թւի սահմանադրութեան՝ նախարարութեան հետ եղած ընդհարման դէպքում սուլթանին վերապահած պալատը ցրելու իրաւունքը, — մի իրաւունք, որը նա կարող էր իրաւորեւ անորոշ անգամներ, նոր սահմանադրութեամբ ուժեղ սեղմւած էր: Այսուհետ սուլթանը կարող էր ցրել պալատը միայն մի ու խստորէն օրոշակի դէպքում, — այն է՝ երբ նախարարութիւնը, մտնելով ընդհարման մէջ պալատի հետ, չի ցանկանայ ենթարկւել վերջինիս որոշման ու իւր հրաժարականը կտայ, իսկ նոր նախարարութիւնը հնի տեսակէտի վրայ կկանգնի: Ընդհարման դէպք շրջանում սուլթանը կարող է, ու նա էլ միայն սենատի համաձայնութեամբ, ցրել պալատը՝ նշանակելով նոր ընտրութիւններ ի հետմեայ ժամանակամիջոց: Իսկ նախարարութեան ու նոր պալատի մէջ տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ, այս վերջինի որոշմանն ենթարկւելը դառնում է պարտադիր (յօդ. 35): Այս 35-ետորդ յօդւածն երիտասարդ-քիւրքեր տանկական պարլամենտափոփոխութիւնի անկիւնաքարն էին համարւում:

Հաստատուելով արմատական սահմանադրութիւն, որից յետոյ այնքան ուժեղ տուժում էին սուլթան-խալիֆի իրաւունքները, երիտասարդ-թիւրքերը, խրատւած դառն փորձից, դիմեցին բոլոր միջոցներին՝ սրբազան շերիաթի խախտման նոր մեղադրանքները կանխելու մտահոգութեամբ: Սահմանադրութեան բնագրի մէջ մուծւում է մի յօդւած (7), որով շերիաթը պահպանողը սուլթանն է հանգիստանում, և մի ուրիշը (118), որի համաձայն՝ օրէնքները հրատարակելիս հիմք պիտի ընդունեն այդ շերիաթի սկզբունքները: Բայց ամենամեծ օգնութիւնը լիբերալիզմը իսլամի հետ հաշտեցնելու գործում երիտասարդ-թիւրքերին ցոյց է տւել նոցա համակիր բարձր հոգեւորականութիւնը: Շէյխ-ուլ-Իսլամ Սահիբ-Մուլլան մի կոչով գիմում է ժողովրդին, ուր յայտարարում է՝ որ միայն կառավարութեան սահմանադրական ձեւն է հաշտ շերիաթի հետ:

Իսլամականութիւնն ուլիմների նետ, որոնք մեծ հմտութեամբ գիտեն մեկնել Ղուրանն ու սրբազան գրքերը յօդուտ ժողովրդական գերիշխանութեան, շատ շուտով պէտք եկաւ երիտասարդ-թիւրքերին հենց իրեն պարլամենտի մէջ, այն է՝ սենատում:

պէս քրդական բեկերի քմահաճոյքից էր կախած.— 1896 թւի կոտորածից յետոյ հայերից խլած հողերը յետ չտուեցին իրենց, ու հայ պատրիարքարանի բոլոր գանգատներն անհետանալ մնացին:

Երիտասարդ-թրքական զլխաւորները չկարողացան դժգոհութիւնները հարթել և կայսրութեան ամենախոշոր թիւ ունեցող մուսուլման տարրի—արաբների հետ: Սիրիայի ու Միջագետքի արաբական ցեղերը շարունակական բմրոտացման դրութեան մէջ էին գտնուում: Նմանում և Ասսիրում երիտասարդ-թիւրքերը շարունակեցին Արդիւլ-Համիդի անկաշուն քաղաքականութիւնը, — կամ կռիւ մղելով Նահայի և Իգրիսի շէյխերի դէմ, կամ թէ ինքնօրէնութեան հարցի շուրջը նոցա հետ բանակցութիւնների մէջ մտնելով: Սրա հետ միասին նոքա ապարդիւն ձգտում էին և միւս շրջանների արաբների մէջ յօգուտ ինքնավարութեան ծաւալող շարժման պատուար հանդիսանալ:

Նման վերաբերումն դէպ այլացեղերի ազգային ձգտումներն, ի հարկէ, պարտաւորեցնում էր երիտասարդ-թիւրքերին արդարացեալութիւն իրենց օսմանականութիւնը, ասել է՝ մտցնել բարեկրօն գութիւններ, որոնք անխտիր բոլոր օսմանեան հպատակները շահերին ընդառաջ էին: Ի՞նչ արաւ այդ ուղղութեամբ երիտասարդ-թրքական կառավարութիւնը 1909—1912 տարիների շրջանում:

Նա մշակեց՝ մամուլի, ժողովների ու միութիւնների ազատութեան վերաբերեալ բաւականաչափ լիբերալ օրէնքներ. դժբախտաբար, այդ օրէնքները սովորաբար չէին գործում, որովհետեւ մայրաքաղաքում և կայսրութեան շատ քաղաքներում, փոքրիկ ընդմիջումներով միայն, զինուորական դրութիւնն էր տիրապետում: Որոշ թարմացում մուծել էր միայն քաղաքացիական ու զինուորական վարչութիւնների մէջ: Հրատարակեցին «պատուականների» տատում բողոքելու խելացի օրէնքները, որոնց հիման վրայ յատուկ յանձնաժողովներ քննութիւն էին կատարում բոլոր նախարարութիւններում և աշխատում էին շտատում պահել ամենից ընդունակ ու բարեկիրթ պաշտօնականներին: Զինուորական աստի-ճանների վերաքննութեան օրէնքն ոչնչացրեց ազադակող անարգարութիւնների բոլոր հետքերը, որոնք հին կարգերի ժամանակ ամեն օր տեղի էին ունենում բանակում և նաւաստորմիզում, — երբ յաճախ Իլդրիմ անհաճոյ սպաները տաւրներ շարունակ չէին արժանանում յաջորդ աստիճաններին, իսկ բոլորովին երիտասարդները, որոնք աչքի էին ընկել իրենց բանասարկութիւններով, միանգամից գնդապետ կամ գեներալ էին դառնում: Նա պիտի, սակայն, ասեմ, որ շատ շուտով կապերը սկսեցին ահագին գերկատարել և երիտասարդ-թիւրքերի ընթացիկ քաղաքականութեան մէջ:

Իւր գոյութեան սկզբում երիտասարդ-թրքական կառավար-

ութիւնը օտարերկացի մասնագէտներին օսմանեան ծառայութեան կանչելու գաղափարին համակրութեամբ էր վերաբերում: Բայց այդ ցանկութիւնը տարբեր վարչութիւններում իրագործում էր շատ անհամաչափ ու անվճարականօրէն: Այսպէս կոչւած տեխնիկական բնոյթ կրող նախարարութիւններում օտարերկրացի մասնագէտներին, իրօք, հնարաւորութիւն էր տրուում օգտակար լինելու: Այսպէս, եռանդուն Ֆիմանցների նախարար Ջավիդ-բէյը, օտարերկրացիներից բաղկացած յանձնաժողովի օգնութեամբ, Ֆիմանցների վարչութիւնը քիչ-շատ բաւարար դրութեան բերաւ: Sir Grawford արաւ նոյնը մաքսային վարչութեան նկատմամբ: Որոշ օգուտ բերին և կոմս Բոքլանտի ղեկավարութեամբ գործող օտարերկրացի ժանդարմական սպաները: Հրաւիրեցին ճարտաբաններ ու տեխնիկներ հասարակական աշխատանքներ կազմակերպելու համար: Բայց զբաղով գրեթէ ամեն ինչ էլ սահմանափակում էր: Հրաւիրւած արդարաւստութեան նախարարութեան մէջ խորհրդատու կոմս Սուրոգոյը ստիպւած տարի ու կէսից յետոյ հրաժարւում է իւր պաշտօնից, հանդիպելով չարամիտ խոչընդոտների հենց իւր նախարար Մուլա Նեջմեդդին-բէյի կողմից: Ժողովրդական Լուսաւորութեան նախարարութիւնը շարունակեց բարձր պահել Արդիւլ-Համիդի գրօշը. — Եւրոպական ոգով ամենափոքրիկ բարենորոգութիւններն անգամ նրա մէջ չկատարեցին, իսկ տաճիկ ուսանողներին Եւրոպական համալսարաններն ուղարկելը ողորմելի հետեանքներ տւաւ ու շուտով հոգեւորականութեան պահանջի համաձայն էլ դադարեցրեց: Երկու ասպարիզում Եւրոպական ոգու ներս թափանցելը շերիաթն անկարելի համարեց թոյլատրել, դժբախտաւորութեան և արգարազատութեան ասպարէզներն էին: Երիտասարդ-թիւրքերն այստեղ ևս ծունկ իջեցրին շերիաթի առաջ, — ու դրա մէջ է նրանց անկման երկու պատճառը:

Ընդհանուր բարենորոգութիւններից ևս պիտի յիշատակեմ պարսաղիք զինուորական ծառայութեան տարածուած և ոչ մուսուլմանների վրայ, որը մինչ այժմ փոխարինւում էր հարկով: Բարենորոգութիւններն, ի հարկէ, ըստ ամենայնի «Օսմանական» էին: Բայց նա դուր չեկաւ ոչ տաճիկներին, ոչ էլ քրիստոնեաներին: Առաջինները շատ էին սովորել դօրքի վրայ նայել, որպէս զուտ մուսուլմանական ոգու կրօնի, և վախենում էին, ոչ անհիմն տեղից, նրա մարտական ուժի թուլացումից: Նրաւորդներն առանց խանդավառութեան մտան թիւրքերի գրօշների տակ, որովհետեւ վերջիններս մէջ տեսնում էին իրենց հարստահարիչներին: Ու այսպիսով ստեղծւեց մի բաւականին կիզ՝ կացութիւն:

Երիտասարդ-թրքական բարենորոգութիւնների անմտածա-

ծութիւնը, կցկտուր լինելն ու անհետեւողականութիւնը հասկանալի է դառնում, երբ ի նկատի ունենանք, որ այս ամբողջ շրջանում իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար երիտասարդ-թիւրքերը դիմադրաւոր էին իրենց թշնամիների—սերքին ու արտաքին—ամենայնպէս գրոհին:

Արիւնաներկ խստութիւններն այն անձնաւորութիւններին դէմ, որոնք մասնակից էին 1909 թւի մարտի 31-ի յեղաշրջման, «Միութեան և Յառաջդիմութեան» կուսակցութեան անբաժան անդամներն էին: Գարիբալդի վտարանդիները Նեքիմ—Փաօայի չորս կողմը խմբեցին. պարլամենտում անդամները տեղը բռնեցին «Ժողովրդական» և «Ազատութեան ու Համաձայնութեան» կուսակցութիւնները,—բացի այս՝ մարտի 31-ի փորձը ցոյց տուաւ, որ կուսակցութեան մէջ ներքին միութիւն չկայ, և որ նրա աջ թեւն արմատական պարագլուխների հետ ամենեւին էլ գաղափարական նկատումներով չէ միացած:

Երիտասարդ-թիւրքական առաջնորդների նոր քաղաքականութիւնը իսլամի ու նրա աւանդների հաւատարիմ ծառաները մնալ, ի հարկէ, զինաթափ չարաւ նոցա բաղմամբ թշնամիներին: Առանց հիմքի չէր, որ նոքա թերահաւատ վերաբերումն ունէին դէպ այդ քաղաքականութեան անկեղծութիւնը: Բայց էապէս ասած, այդ հարցը նոցա քիչ էր հետաքրքրում: Առաջ ամենքին էլ անյայտ մի անշնան խմբակի կողմից իշխանութեան գրաւումն, ու անկախ դրանից ոչնչով, բացի իրենց խիզախութիւնից, աչքի չընկած—բաւականաչափ տաճիկ կիսակիր ժողովուրդականների ու սպաների անյայդ ակործանները գրգռեց.—նոքա, որոնց յաջողել էր ներքին անյայդ ակործանները գրգռեց.—նոքա, որոնց յաջողել էր տարբեր տեղաւորել «Միութեան և Յառաջդիմութեան» հովանու տակ, ի հարկէ, վերջինիս կողմն էին,—առաւել էա՝ որ կուսակցութիւնն այդ տեսակետից շատ շուտով իւրացրել էր Արգիւլ-Համիդի ձեւերն ու նորէն մտցրել կառավարութեան մէջ ամենատանապատկառ խնամիութեան սխտեմը. բայց որովհետեւ միանգամայն հասկանալի կերպով հնարաւոր էր երկրային բարեփոխների ընդառնակների միայն մի մասին գոհացումն տալ, այդ պատճառով էլ աստիճանաբար սկսեց նոր կարգերից ղեկգնացնել մեծ բանակն առաջանալ:

Իրենց իղձերը քողարկելու համար «Միութեան և Յառաջդիմութեան» թշնամի կուսակցութիւնները ստիպւած էին, ի հարկէ, առաջագրել որեւէ քաղաքական ծրագիր: Այդ ծրագրերը նոյնքան կեղծ էին, որքան և երիտասարդ-թիւրքականը: Ինչպէս երիտասարդ-թիւրքերը պաշտօնապէս խոնարհել էին իսլամի ու թիւրքութեան առաջ, այնպէս էլ նոցա թշնամիները սկզբունքով յարգում էին և ուրիշ ազգերի իրաւունքներն և ընդունում սահմանադրութեան

անհրաժեշտութիւնը: Երկու ծրագրերի մէջ եղած տարբերութիւնը նրբութիւնների ու մանրամասների մէջ էր: Իսկ հակակառավարչական պլատֆորմների ծանրութեան կենտրոնն ընկած էր «Միութեան և Յառաջդիմութեան» կուսակցութեան անդամներին Ֆրանսիայում թեւաւորելու ու միահեծանութեան՝ կաշառող մեղադրանքների մէջ:

Արդէն 1910 թւի յունիսին բացւում է երիտասարդ-թիւրքական կառավարութեան դէմ նիւթած դաւադրութիւնը: Իսկ 1911 թւի ապրիլին, երկրում օրը-օրին աճող ղեկգնացնելու ծանր տակ, Թալաթ բեյն, անկասկած ամենից փայլուն դէմքը երիտասարդ թիւրքային, ստիպւած էր ներքին գործոց նախարարութեան պորտֆելը զիջելու Խալիլ-բեյին, իւր, այնու ամենայնիւ, մօտ համախոհին: Բայց կուսակցութեան իսկական ճգնաժամը սկսւում է նոյն 1911 թւի ապրիլից, երբ պարլամենտական Ֆրակցիայի անդամներից մեծ թիւ, գլխաւորութեամբ խոջա Մեղջրդի, անշատուում առանձին խմբակ է կազմում (Խիսրի Ջեդիթ) և առաջադրում տասը կէտերից բաղկացած մի նոր ծրագիր:

Այլադաւանների քաղաքական իղէալներն արտայայտւած են այդ ծրագրի մէջ շատ մութ ձևով: Ազգաբարձում է՝ որ պիտի պահել թէ՛ աղգային ու կրօնական սովորութիւններն ու աւանդութիւնները ու թէ՛ պիտի տարածել արեւմտ-եւրոպական քաղաքակրթութիւնը. հարկաւոր է հետեւել պատմական աւանդներին, բայց միայն սահմանադրութեան սահմաններում. այլադաւաններն առաջայ պէս օսմանեան ազգութիւնների միութեան կողմն են. հարկաւոր է փոփոխել սահմանադրութեան այն յօդաձևերը, որոնք վերաբերում են խալիֆութեան ու սուլթանութեան սրբազան իրաւունքները՝ միապետի իշխանութիւնն օրէնսդիր ու գործադիր իշխանութիւնների հետ հաշտեցնելու մտահոգութեամբ, նախարարական պատասխանատուութեան սկզբունքն և օրէնքները խստօրէն պիտի պահպանեն: Բացի այդ ընդհանուր և անորոշ պահանջներ, այլադաւանների ծրագիրը պարունակում է իւր մէջ, սակայն, և մի քանի ուրիշ կէտեր՝ ուղղւած բացարձակօրէն «Միութեան և Յառաջդիմութեան» օլիգարխների դէմ: Այսպէս, մեքուսներին թոյլատրւում է նախարարութեան պաշտօնը ստանձնել՝ միայն կուսակցութեան ձայների երկու երրորդի մեծամասնութեան որոշման համաձայն:

Ջերմ համակրութիւնը, որն արտայայտել էին այդ ծրագրին պետութեան թշնամի մամուլի բոլոր օրգանները, գալիս էր փառատելու այլադաւաններին ոգևորող իսկական զգացմունքների մասին եղած բոլոր կասկածները: Յանկանալով ինչ գնով ուզում է լինի կանխել վտանգաւոր անշատումն, երիտասարդ-թիւրքական

ղեկավարները շատ ճարպիկ քայլի դիմեցին.— նոխա ընդունեցին ալյադաւանների ամբողջ ծրագիրը, որը նրանց պարագլխի կողմից կոչւում էր պանպանոդական ծրագիր, միայն պայմանադրեցին՝ ներկայացնել այդ տաւր կէտերը կուսակցական վեհաժողովին հոկտեմբեր ամսին: Դեռաւոյս «պանպանոդականները» վստահացան իրենց «ազատամիտ» ընկերների դիմումի անկեղծութեան ու ֆիացին կուսակցութեան մէջ: Իսկ աշխարհ վեհաժողովը ամբողջով արտաքին հաշտութիւնը, բոլորովին էլ, ի հարկէ, վերջ չաւաւ կուսակցութեան ներսում տեղի ունեցող նենգութիւններին:

Այլադաւանների շարժման թե էք տալիս, գլխաւորապէս, գնդապետ Սադրը, մէկը երիտասարդ—թրքական յեղափոխութեան գլխաւոր գործիչներից, որը լիակատար հիմք ունէր իրեն վերաւորած համարելու Կոմիտէից: Շուտով կուսակցութեան ծայրերի մէջ կղած արտաքին հաշտութիւնից յետոյ Սադըր—բէյը (1911 թւի մայիսի 6) հրատարակեց իւր քաղաքական ծրագիրը՝ նոյնքան մշուշապատ ու անորոշ, որքան և այլադաւանների տաւր կէտերը:

Սադըրն ընդունում է, — որ սահմանադրութեան անանկութիւնը գերեզման կլինէր օսմանականութեան և միութեան ու յառաջադիմութեան վսեմ գաղափարի համար, նա նոյնպէս ընդունում է, որ թէ այդ ու թէ այդ գաղափարը մարմնացնող Կոմիտէն ներկայանում են, որպէս պատւանդանն օսմանեան կարգերի: Բայց Կոմիտէն պիտի զարգանայ իւր բնական պայմանների մէջ, որպէսզի բոլոր օսմանների ամենաուժեղ ազգային կազմակերպութիւնը դառնայ՝ անկախ ցեղից ու դաւանանքից: Այն ինչ, կենտրոնական Կոմիտէն ու նրա ակումբները, ունենալով իրենց կազմի մէջ պաշտօնական անձնաւորութիւններ, մի երկրորդ կառավարութեան բնոյթ են ստանում, որը և անդրադառնում է երկրի վրայ կորստաբեր կերպով:

Սադըրը դիմում է նոյնպէս և ֆրանսիականութեան դէմ, կամ, աւելի ճիշտը, նրա՝ քաղաքականութեան մէջ ունեցած մասնակցութեան դէմ: Նա յարգում է մարդկութեան յաղաթողիմութեանը ծառայող բոլոր գործօնները, մի պայմանով միայն՝ որ նոքա անմիջական աղբւս չունենան քաղաքականութեան հետ. — քաղաքական կրքերը կարող են այլանդակել ամենալսեմ գաղափարներն անգամ:

Բանակը պէտք է սահմանադրութիւնը պաշտպանի, չէ թէ մի սահմանափակ խմբակի քաղաքական հայեացքները: սպաներն ոչ պիտի քաղաքականութեամբ զբաղւեն և ոչ էլ Կոմիտէների անդամներ լինեն: Ընդհանրապէս չպիտի թոյլ տալ, որ առանձին անհատներն երկրի ամբողջ յեղափոխական ոյժի մարմնացնողները

յաւակնութիւնն ունենան, որովհետեւ նոր թիւրքիս ստեղծել են չէ թէ մի քանի հանճարները, ինչպէս այդ իտալիայում է եղել, այլ նա ծնունդ է համետ ու աննկատ մարդկանց հաւաքական ճիգերի. — օսմանականութեան տարբեր տարբերի միացումն առանձին անհատների շուրջը չի կարող ստեղծուել: Չպիտի, սակայն, միանգամայն ենթարկւել և «ամբոխի տրամաբանութեան», ժողովրդական գերիշխանութեան տեղը բաղմեցնելով նրան, — ամբոխի մոլեռանդութեանն ենթարկւել երկիրը կարող է զէպի կորուստ տանել:

Եզրափակութեան մէջ Սադըր—բէյն արգահատանքով է բողոքում իրեն վերագրած յատադէմ հայեացքների դէմ, յիշեցնելով իւր յեղափոխական անցեալը:

Շուտով պաշտօնից հրաժարեցւած Սադըր—բէյը՝ «Ֆրանսիականների» ու «Միութեան և Յաղաթողիմութեան» օլիգարխների դէմ գաւառամասերում իւր հռանդուն պայքարն է սկսում: Կուսակցութիւնը ժամանակաւորապէս անհրաժեշտ է համարում զոհարել Ջալիլին ու Բաբան զադէին, առաջարկելով նոցա հրաժարել իրենց պորաֆեյներից, և անգամ Թալաթին ֆրակցիայի նախագահութեան պաշտօնից է զրկում: Բացի դրանից 1911 թւի յունիսին կառավարութիւնը ծայրայեղ—մոսուլմանական ոգով Սուլթանի ճանապարհօրգութիւնն է կազմակերպում զէպ Կոստովայի դաշտը, ուր Մուրադի գերեզմանի վրայ կրօնական ծիսակատարութիւն է տեղի ունենում: Ենթադրում էր այդ ճանապարհով ազգել այլանացիների վրայ և երկրում ընդհանրապէս կրօնական տրամադրութիւնը բարձրացնել: Այնու ամենայնիւ, Թշնամութիւնը կուսակցութեան համախոհների ու հակառակորդների մէջ աւելի ու աւելի է մեծանում: Սրա դոհն է դառնում Սադըրի կողմնակից լրագրող Ջեկքին, որը 1911 թւի մայիսի 27-ին անյայտ մարդկանց—անկասկած «Միութեան և Յաղաթողիմութեան» համախոհների—ձեռքով սպանւում է Պոլսում: վերջիններիս վրայ ընկնում է ուժեղ կասկած դեռ 1910 թւականին ընդգրկմադիւր օրագրող Սամիլին հեռացնելու մէջ, իսկ կարող է պատահել, որ սոցա գործն է և 1909 թւի՝ հրապարակախօս Հաւան Ֆեյլմիի սպանութիւնը: Ջեկքիի սպանութիւնն անկասկած նշաններից էր մօտեցող անարեկումների—կառմիր ու սպիտակ:

Իսպալո—տունիական պատերազմը սրբում է և Խակքի—փաշայի նախարարական կազմը, բայց վերջ չի գնում երիտասարդ—թրքական ուժժիմին, ծերուկ Սաիլ—փաշան համաձայնում է «Միութեան և Յաղաթողիմութեան» անդամներից կազմած կարմնետի գլուխն անցնել: Այդ պատերազմն ոչ մի հաշտեցնող ազդեցութիւն չունեցաւ կուսակցութիւնների վրայ, ու նոցա կռիւն առաջւայ պէս շարունակեց ընթանալ:

1911 թվի վերջերի երիտառարդ—քրեական կառավարութիւնը վերջնականապէս հիասթափուում է դեպ պարլամենտն ունեցած հաւատի մէջ, որի առաջին նստաշրջանին նկատուող լուրջ օրէնսդրական գործունէութիւնը վաղուց արդէն զիջել էր իւր տեղը պոլիտիկոսութեան և անհատական նենգամտութիւններին,—իսկ ընդդիմադիր հոսանքների ոյժն էլ աւելի ու աւելի էր աճում։ Դրա հետ միասին երիտառարդ—թիւրքերին վիճակեց փոշմանել և սահմանադրութեան 35-րդ յօդաձի թեթեւօլիկ փոփոխութեան մէջ, որի համաձայն սուլթանական ցրման իրաւունքը ծայր աստիճան սեղմւած էր,—պայմանաւորւած լինելով սենատի համաձայնութեամբ ու սահմանափակւած այն դէպքով՝ երբ պալատը նախարարութեան հետ ունեցած ընդհարումից և վերջինիս հրաժարականից յետոյ մտնում է ընդհարման մէջ նոր նախարարութեան հետ։ Գտնելով այժմ նման կարգը ճշդից իրենց համար, երիտառարդ—թիւրքերն այստեղ ևս երկար չտատանւեցին իրենց նախկին գաղափարներից ձեռք վերցնելու առաջ և ազդարարեցին սուլթանի սրբազան իրաւունքների ուժեղացման անհրաժեշտութիւնը։ Ընդ սմին, շատ հաճոյ կերպով նոցա համար դասաւորւել էր այն պարագան՝ որ սուլթանի առանձնաշնորհումների ուժեղացումը մէկն էր այլադաւանների ծրագրի կէտերից, որը նոքա ընդունել էին կարիքից ստիպւած։ Եւ իրօք, կառավարչական օրէնսգիծը, որի համաձայն սուլթանին վերապահւում էր պալատի ցրման իրաւունքը նրա մի նախարարութեան հետ ունեցած ընդհարումից յետոյ, այլ ոչ—երկու, և սենատին ղիմելը թողնւում էր միապետի բարեհայեցողութեան,—մտնում է պալատ Սայիդ—փաշայի հեզնական նկատողութեան տակ, թէ օրէնսգիծը համապատասխան է քնդդիմադիր հոսանքի տեսութիւններին։

«Հիմնական օրէնքների պարլամենտական յանձնաժողովը», ուր անցնում է պետական օրէնսգիծը, ներկայացնում է պալատին բաւականին հետաքրքիր զեկուցում, որի մի քանի տեղերը փայլուն լոյս են սփռում մեր լուսաբանութեան ենթակայ շրջանի վրայ։ Սահմանադրութեան 35-րդ յօդաձի փոփոխութիւնը, ասւում է զեկուցման մէջ, խանգարել է ոչ միայն կայսրութեան մէջ եղած ոյժերի փոխ—յարաբերութիւնը և թուլացրել սուլթանութիւնը, նա հարւածել է և օսմանեան ազգութիւնը։ Երկրում տիրապետողն է այժմ հիւանդագին Եփոքութեան անցկաւազելի կացութիւնը։ Սուլթանը—քաղաքական հոսանքներից բարձր կանգնած անաչառ դատաւորը—զրեթէ զրկւած է հնարաւորութիւնից, պալատի հետ ունեցած անհամաձայնութեան դէպքում, ղիմել ժողովրդին, որով, ի հարկէ, ժողովրդական գերիշխանութիւնն աւելի սեղմւում, քան լայնանում է։ Միւս կողմից, խախտւած է

գործադիր և օրէնսդիր իշխանութիւնների հաւասարակշռութիւնը նրանով՝ որ կառավարութիւնը զիջում է պալատին նրա հետ ունեցած առաջին ընդհարումից յետոյ, իսկ պալատը միայն—առաջինին պաշտպանող՝ երկրորդ կառավարութիւնից յետոյ։ Շնորհիւ դրան պալատը դարձել է պետութեան բոլոր ոյժերի միակ մղիչն ու կարգաւորողը, ունենալով ահագին ազդեցութիւն նախարարութեան բախտի ու կեանքի վրայ։ Իսկ դրա հետ միասին այդ անպատասխանատու պալատն անոյժ է հանդիսանում ազդեցութեւնից զրկւած կառավարութիւնն ոգևորելու արդիւնաւէտ աշխատանքի համար։

Յանձնաժողովն ուժեղ կերպով դէմ է դուրս գալիս սենատի՝ ցրման իրաւունքի մէջ ունեցած մասնակցութեան, որը, մի կողմից, մասնակից է անում անպատասխանատու հիմնարկութիւնը կապւած մեծ պատասխանատուութեան հետ գործադիր իշխանութեան աւտին, իսկ միւս կողմից—կարծես թէ մեղմացնում է կառավարութեան այդ պատասխանատուութիւնը։ Այդ ճանապարհով խախտւում է պալատների մէջ եղած հաւասարութեան սկզբհով, որովհետեւ սենատը չի կարող ցրել պալատի համաձայնութեամբ։ Ստեղծւում է մի տարօրինակ աստիճանականութիւն։ —սենատը տիրապետում է պալատի վրայ, պալատը—նախարարութեան, ու այսպիսով էլ խախտւում է այս բոլոր ոյժերի հաւասարակշռութիւնը։ 35-րդ յօդաձի այժմեան խմբագրութեան պահիւր սպանւում է երկրին անխառնակաւորութեան առաւպատճառով էլ յանձնաժողովը յօգուտ կառավարութեան առաւշարկների է արտայայտւում, որովհետեւ միայն նոքա կարող են տանել դէպ պարտաւորաբար սուլթանութեան հետ ներդաշնակ ժողովրդական գերիշխանութիւնը¹⁾։

Հեշտ է երեւակայել, թէ որպիսի իրարանցում մտցրեց Ընդդիմադիրների շարքերը հենց իրենց զէնքով հասցրած հարւածը։ Նոքա օրստրուկցիայի ղիմեցին, բայց կարէնեան իսկոյն և եթ իւր հրաժարականը տուաւ։ Կանխատեսելով՝ որ նոր կարէնեա կազմելը կյանձնարարելի Սայիդ—փաշային, և որ, նոր ընդհարում տեղի ունենալու դէպքում, նա հնարաւորութիւն կստանայ ցրել պալատը համաձայն գործող 35-րդ յօդաձի,—ընդդիմադիրներն որոշում են ղիմել արտակարգ միջոցի՝ մասնակից անել քնդդիմաւան եւ միապետին։

«Ազատութեան և Համաձայնութեան» ներկայացուցչութիւնը,

1) Զեկուցում յանձնաժողովի 1911 թվի 11/24 ղեկութեանից, տե՛ս առաջին լեզիսլատուրայի 1327—1328 նստաշրջանի № 23. յանձնաժողովի նախագահ՝ Թալիլ—բեյը, ղեկուցող՝ Իզմայիլ—Խակկի—Բարանդաղէ։

Խզմայիլ-բեյի առաջնորդութեամբ, 1911 թւի դեկտեմբերի 18/31 ներկայանում է սուլթանին ու յայտնում նրան, — որ ընդդիմադիրներն ամենեւին էլ դէմ չեն միապետի իրաւունքներէ լայնացման, որը նոքա առաջինն իրենք են մտցրել իրենց ծրագրի մէջ, բայց որ նոքա չեն ցանկանում աջակցել պալատի վրայ ճնշում գործադրող Սաիդ-փաշայի ծրագրներին, — այդ պատճառով էլ խնդրում են Սուլթանին նոր նախարարութիւն կազմելը նրան չյանձնել: Մահետ-Բեշարը, սակայն, շատ կտրուկ պատասխանում է, — որ մեծ եպարքոս նշանակելը սուլթանի բացառիկ իրաւունքն է, ու նոյն օրը երեկոյեան պալատի նախագահի միջոցով անում է մի յայտարարութիւն, ներշնչած նրան, ըստ երեւոյթին, «Միութեան և Յաւանքի մութեան» կուսակցութեան կողմից. — այդ յայտարարութեան մէջ Սուլթանը, ելակէտ ունենալով ներկայացուցչութեան խօսքերը, հաստատում է կուսակցութիւնների մէջ չեղած սկզբունքային տարաձայնութիւնների բացակայութիւնը և ցանկութիւն է յայտնում, որպէսզի «Համաձայնութեան» կուսակցութիւնը խոչընդոտ չհանդիսանայ սահմանադրութեան վերադննդութեան: Որից յետոյ նախարարութիւն կազմելը յանձնարարւում է Սաիդ-փաշային:

Այսպիսով ընդդիմադիրներն ոչ միայն կրում են վճռական պարտութիւն, այլ և իրենց անխոհեմ ու հակասահմանադրական քայլերով հնարաւորութիւն են ընձեռում «Միութեան և Յաւանքի մութեան» կուսակցութեան ներշնչել երկրին, որ Սուլթանն իւր կողմն է: Գտնելով երկընտրանքի առաջ, — կամ ընդունել սահմանադրութեան 35-րդ յօդւածի փոփոխութիւնը, կամ թէ հեռացրած լինել անյապաղ ցրման միջոցով, ընդդիմադիր հոսանքն ընտրեց վերջինն ու մերժեց կառավարչական օրէնսդիւր, որով և ստեղծեց երկրորդ նախարարութեան հետ, թէև կազմած նոյն Սաիդ-փաշայի ձեռքով, ընդհարման փառք: Սրանից յետոյ, 1912 թւի յունւարի 5/18, ցրեց երիտասարդ Թիւրքիայի առաջին պալատը:

Ազատելով ընդդիմադիր պալատից, երիտասարդ-թրքական կառավարութիւնը ձեռնարկեց ընդ որ միջոցներին ապագայ պարլամենտը իւր ձեռքին հնազանդ գործիք դարձնելու: Ընտրութիւնները կատարւեցին վարչութեան ուժեղ ճնշման տակ, ու նոր պալատը, հաւաքւած ապրիլի 5/18-ին, բաղկացած էր, ի հարկէ, իւր ճնշող մեծամասնութեամբ կառավարութեան կողմնակիցներից: 35-րդ յօդւածի փոփոխութիւնն ընդունւած ու յանձնւած էր սենատին:

Բայց պարլամենտի նման ճնշումն ու ընդդիմադիրներին դէպ զապտուկ գործունէութեան զրդիլը, ինչպէս և պէտք էր սպասել, ուժեղացրեց յեղափոխական խմորումն երկրում, առաւելապէս

— բանակի մէջ: Ու նորէն, ինչպէս և 1908 թւին, Մոնաստիրեան կորպուսի ռէժիմից դժգոհ մի քանի սպաներ իրենց վաշտերով բարձրացան սարերն ու այնտեղից սահմանադրութեանն իրականորէն հետեւելու պահանջներն առաջադրեցին: Տեսնելով, որ երկրում նորէն կարող է բռնկւել ներքին երկպառակութիւն, որի ելքը կարող է իրենց համար ճակատագրական լինել, երիտասարդ-թիւրքերն որոշում են, վերջապէս, կտրուկ միջոցների ձեռնարկել բանակի պոլիտիկոսութեան դէմ: Մանմուղ-Շեֆիկետ-փաշան, սահմանափակելով մինչ այժմ իւր ազդեցութիւնը պոլիտիկանութեամբ զբաղող սպաների վրայ ոչ ոքի կողմից, ուշադրութեան չառած շրջաբերականներով, պարլամենտում մի օրէնք անցկացրեց, որով քէշական խիստ պատիժների սպառնալիքի տակ արգելւում էր սպաներին ու ղինւորներին որեւէ քաղաքական գործունէութիւն: Բայց այդ ուշացած խոհեմութիւնը չկարողացաւ, ի հարկէ, կանգնեցնել ընդդիմադիր սպայութեան մէջ առաջ եկած շարժումը: Չկանգնեցրեց նրան և Մանմուղ-Շեֆիկետ-փաշայի հրաժարականը Ստեղծւեց «Ռայեհիֆի ազատարարների» («Ազատաքեաւանի միւլէթ») զինուորական լիգան:

«Հայրենիքի ազատարարների» մանիֆեստն, անկասկած, վկայում է այն մասին, որ նրա կազմողներն իրենց լիակատար հաշիւ են տւել Կայսրութեան անել կացութեան մասին: Օսմանեան հայրենիքը, աղգարարում է մանիֆեստը, զլիապատոյտ արագութեամբ դէպի անդունդն է ղնում, որին այնքան մօտ էր Արդիւլ-Համիդի թագաւորութիւնը: Սահմանադրութիւնը երկրի վերջին պայթիւնն էր: Այդ պայթիւնը նախապէս չհասաւ, և Եւրոպան էլ չուշացաւ այդ հանգամանքից այն եղրակացութիւնն անել՝ որ օսմաններն անընդունակ են ինքնուրոյն կեանքի՝ անգամ սահմանադիր կարգերի դրօշի տակ: Սահմանադրութեան ներմուծման ազդեցութեան տակ Եւրոպան ժամանակաւորապէս հրաժարւեց Թիւրքիան անդամահատելու իւր մտադրութիւնից և բռնեց սպասողական դիրք: Բայց երբ մենք սկսեցինք գործել, ինչպէս Համիդի ժամանակներում էր, իսկ երբեք էլ սպիւղում էինք ափսոսալ անցած կարգերը, այդ ժամանակ Եւրոպան փոխեց իւր վերաբերումը դէպ Թիւրքիան, որը երկաց, ի միջի այլոց, տրիպոլիսեան պատերազմի ժամանակ: Այդ ի նկատի ունենալով, լիզան իւր պարտքն է համարում նորից դիմել Թիւրք սպաների հայրենասիրութեան, հակառակ իւր ջերմ ցանկութեան՝ տեսնել նոցա հեռու քաղաքականութիւնից: Սահմանադրական իրաւունքները, որոնք նպատակն էին կազմում 1908 թւի զինւորական յեղափոխութեան, ապահովւած չեն, այլ յանուն անհատական շահերի կամայականօրէն խախտւում են: Այդ պատճառով էլ Արդիւլ-Համիդի բռնա-

Այդ պատճառով «ազատականներն» ակամայից սկսեցին համա-
խըմբել հին կարգի աստիճանաւորներ՝ Ղազի-Ահմետ-Մուխտար-
-փաւայի, Քեամիլ-փաշայի ու Նորատունկեանի չորս կողմը. բայց
նոքա չենթարկեցին վերջիններիս իրենց, ինչպէս այդ արել էին
երիտասարդ-թիւրքերն մեծ եպարքոսներ՝ Հիւմի, Խալիլ ու Սաիդի
հետ, այլ միանգամայն վստահացան նոցա: «Ազատականների»
տիրապետութեան շրջանում ամբողջ իշխանութիւնն աստիճանա-
բար կենտրոնացել էր դառամեալ Քեամիլ-փաշայի ձեռքերում:
Բայց այդ տաճիկ բելզանդականը, փորձեալ համիդեան կարգերի
բոլոր պալատական նենգամտութիւնների մէջ, չէր կարող, ի հարկէ,
թարմ հոտանք պատուատել օսմանեան պետական կեանքին ու
կարելի է համարձակ ասել, որ այդ կառավարութիւնը միայն
կրկնում էր ու անգամ խորացնում երիտասարդ-թիւրքերի սխալ-
ները, չտալով վերջին հաշւով երկրին և ոչ մի օգուտ:

Չպիտի, այդու, զարմանալ՝ երբ էնվերն ու Թալաթը երկու
հարիւր աւաղակների հետ կարողացան այդքան հեշտութեամբ
իրենց հակառակորդների ձեռքից իշխանութիւնը խլել: Բոլոր յե-
ղաշրջումները, տեղի ունեցած երիտասարդ թիւրքիայում 1908 թ.
յուլիսից մինչև 1913 թ-ի սկիզբը,¹⁾ բանակի մեծամասնութեան
այս կամ այն տրամադրութեան արտայայտութիւններ էին, որը
միշտ կուսակցութիւնների կողմից կանխատեսւում էր մի անսո-
վոր զգայունութեամբ. այդ պատճառով էլ նոքա անցնում էին
առանց նկատելի արիւնահեղութեան: Երբ «հայրենիքի փրկարար-
ները» հանգէս եկան իրենց պահանջներով, երիտասարդ-թիւրքերը
զգացին, սր զօրքի մեծամասնութիւնը նոցա կողմն է, ու այդ
պատճառով էլ գերադասեցին ժամանակաւորապէս հեռանալ աս-
պատճառով էլ գերադասեցին ժամանակաւորապէս հեռանալ աս-
պարիզից և զօրքի մէջ գաղտնի քարոզչութեամբ զբաղել: Իսկ
երբ այդ քարոզը յաջողութիւն ունեցաւ, նոցա հարկաւոր էր
մարդկանց մի աննշան խմբակ միայն նորէն Բարձրագոյն Դուռը
զբաւելու համար: Իսկ մայրաքաղաքի և շրջանների ազգաբնակ-
չութիւնը նոյնքան անտարբեր գտնւեց դէպ 1913 թ. յունւարի
10-ի յեղաշրջումը, ինչպէս անտարբեր էր նա և դէպ «Հայրենիքի»
փրկարարների» 1912 թ. յունիսեան յեղաշրջումը:

ԶՈՐՐՈՐ Դ ՇՐՋԱՆ

(1913 թ-ի յունւարի 10-ից—մինչև 1914 թ-ի յունիսի 29-ը)

Երիտասարդ-թիւրքերի թշնամիների ժամանակաւոր տիրա-
պետութիւնը ստիպեց առաջիններին՝ բանակում հոտանքների
նման յաճախակի փոփոխութիւններից զերծ մնալու համար վճ-
ռական որոշումն ընդունել քաղաքական խուզարկումների բարելաւ
կազմակերպման ու իրենց թշնամի տարրերի նկատմամբ խստա-
գոյն միջոցներ գործադրելով: Երիտասարդ-թիւրքական տէրութեան
չորրորդ շրջանը—Նազիմ-փաշայի սպանութիւնից մինչև «Դեբեհի»
ու «Բերեկաւուի» Դարդանելում երեւոյր—հանդիսանում է, այդ
պատճառով, որպէս երիտասարդ-քրեական անարեկման շրջան, այդ
խօսքի ամենակատարեալ իմաստով: Այդ ամբողջ 18 ամիսները
գունաւորւած են վերստին իշխանութեան հասած օլիգարխիայի
չվերջացող ու անխնայ կռուով նոր ու նոր հակառակորդների հետ,
որոնք ձգտում էին նրա տեղը բռնել,—մի կռուով, որն ընթանում
էր տաճիկ ժողովրդի ահագին մեծամասնութեան խորն անտար-
բերութեան ներքոյ:

Նա այստեղ կարող եմ, ի հարկէ, բերել միայն այդ կռիւ
զլխաւոր մոմենտները:

Նազիմ-փաւայի սպանութիւնը չէր կարող նոր երկպառա-
կութիւն չբերել բանակի մէջ, ուր նա ունէր շատ կողմնակիցներ,
որոնք իսկոյն կազմեցին գաղտնի զինւորական միութիւն. դժո-
հութիւնը սպանների մէջ նոր սնունդ է գտնում 1913 թ-ի մայիսին
Լոնդոնում ստորագրած հաշտութեան նախնական պայմաններից
յետոյ,—երբ պարզւում է, որ երիտասարդ-թիւրքական յեղաշրջումն
չիրկեց Իդրիսն ու Թիւրքիան նրա տէրը չգարձաւ: Ինչպէս միշտ,
ստորին հոգևորականութիւնը—սուֆիական ու խոջաներ—անցնում
է երիտասարդ-թիւրքերի թշնամիների կողմը: Շերիֆ—փաւայի
պարիզեան կոմիտէն ահագին գումարներ է զոհաբերում ու իւր
գործակալների միջոցով պայքարը շարունակում: Վերջապէս, 1913
թ-ի յունիսի 2-ին Նազիմ-փաշայի վրէժն է լուծւում.—սպանւում
է զինւորական նախարարութիւնից դէպ Դուռն ուղևորւելիս ինք-
նաշարժ գնացքում մեծ եպարքոս Մանուկ—Շեֆկետը:

Մանուկ—Շեֆկետ—փաշայի սպանութիւնն իսկական անա-
բեկումների ազդանշանն է դառնում: Սկսւում են կախաղանները,
մասսայական ձերբակալութիւններն ու կառավարութեան հակա-
ռակորդների աքսորները: Այդ նոյն ժամանակ իշխանութիւնը

1) Բացառութեամբ 1909 թ-ի մարտի 31 Արդիւլ—Համիդի ձեռքով
սարքած յեղաշրջումի:

շարունակում է կենտրոնանալ աւելի փոքրաթիւ մարդկանց ձեռքերում.—նախարարութեան գլուխ է անցնում մէկը եւրոպական փայլով, բայց առանց որեւէ քաղաքական նշանակութեան, եգիպտական պրինց Սալիլ-Խալիլ-փաւան: Երկրի բախտը գտնուում էր եռանդուն կարրոնարիի ձեռքերում—ներքին գործոց նախարար Փալապ-բէյի, ծովային խորամանկ գեներալ Ջեմալ-փաւայի և էնվերի: Այդ շրջանի ազդեցիկ մարդկանց թւին կարելի է կցել և մերուանների պալատի նախագահ Խալիլին, ֆինանսների նախարար Ջալիլդին և Կոմիտէի զլխաւոր քարտուղարներ Ֆերիսի-բէյին ու Միդհատ Շուքրուն: Իսկ ինքը Կոմիտէն աստիճանաբար սկսում է այդ մի քանի փառասէրների հլու գործիքը դառնալ, ինչպէս այդ առաջ պալատն էր անում:

Յուլիս ամսում բուլղարներէր մաքրած Իդրինի գրաւումը, կատարւած էնվերի կողմից հերոսութեան և ոյժի այնպիսի վատնումով, որպիսին հանդէս էր բերել նա Թիւրքիան ազատագրելու գործում 1908 թւին՝ դէպ սարերը փախստի դիմելով, վերջնակա-նապէս շմեցրեց երիտասարդ-թրքական օլիգարխներին: Նոցա կամայականութիւնն էլ ոչնչով չէր տարբերւում Արդիւլ-Համիդի բռնակալութիւնից: 32 տարեկան էնվերը շուտով բռնեց սպանւած զինուորական նախարար Նազիմ-փաշայի տեղը, և էնվեր-Փալապ-Ջեմալեան երրորդութիւնն եռանդուն կերպով անցաւ երկիրն իրենց հակառակորդներից մաքրելուն: 1914 թւի փետրւարի սկիզբներին արդէն հաշուում էր մինչև 1300-ի չափ արձակւած (անբարեկուսութեան համար) գեներալներ ու սպաներ: Վարչու-թեան քիչ-շատ պատասխանատու պաշտօններում տեղաւորւած էին կառավարութեան կողմնակիցները. պալատի ընտրութիւնները տեղի ունեցան գերազանցօրէն վրդովեցուցիչ ու աղաղակող զեղծումների տակ. ընտրողների ցուցակներն էին մտցւում բացառա-պէս կառավարութեան կողմնակիցներ: Պաշտօնաթող գեներալները, սպաներն ու աստիճանաւորները կազմում են մի քանի գաղտնի յեղափոխական կոմիտէներ, բայց, շնորհիւ խուզարկու ոստիկա-նութեան, կազմւած Ջեմալ փաշայի ձեռքով մի այնպիսի ճարպի-կութեամբ, որին, հաւանօրէն, կնախանձէր և ինքն Արդիւլ-Հա-միդը, բացւում են այդ բոլոր դաւադրութիւններն ու դաւադիր-ներն աքսորի ենթարկւում: Այդ ժամանակաշրջանի վերջերին ընդգիծադիր տարրերը բշտած էին դէպ արտասահման—Պարիզ, Աթենք, Սոլուն, Գահրիէ:

✕ Կարելի էր մտածել, որ բաղկանեան պատերազմի դժբախտ վախճանը կարող էր ստիպել երիտասարդ-թիւրքներին արմատա-պէս փոխել իրենց ներքին քաղաքականութիւնը.—հրաժարել պանիսլամական նիւթումներից ու տաճկական ազգայնամոլու-

թիւնից, տալ երկրին որոշ ապակենտրոնացում, իսկ այլացեղ ազգաբնակութեամբ որոշ շրջանների—ինքնօրէնութիւն. վերջա-պէս, վերակազմել կառավարչութիւնն եւրոպական ոգով: Անաշու պատմաբանն ստիպւած պիտի լինի, սակայն, ընդունել, որ երի-տասարդ-թիւրքերը բոլորովին չօգտւեցին անցեալի դասերից: ✕

✕ Ճիշտ է, երկրի կատարեալ տնտեսական քայքայումը ստի-պում էր նոցա ձեռնամուխ լինել որոշ միջոցների, որոնք արտա-սահմանում որոշ չափով նոցա վարկը պիտի բարձրացնէին: Ֆի-նանսների նախարար Ջալիլդ-բէյն սահմանադրութեան 36-րդ (մեր 87) յօդւածի կարգով անց է կացնում ջոռ սոքնի, որոնց նպատակն էր թիւրքական հողատիրութեան վրայ շերիաթով դրւած դարաւոր կապանքները վերցնել: Այս օրէնքներով առաջին անգամ ներմուծւում է ճիշտ հողաչափութիւնն ու անշարժ կայքերի գնա-հատումը. վախճալին հողերը ժառանգելու օրէնքն է տարածւում մինչև 12 աստիճան ազգականների վրայ, որը պատկանում էր առաջ ազգականներին մինչև 7 աստիճան. առաջին անգամ թոյ-լատրւում է իրաւական դէմքերին ձեռք բերել անշարժ կարողու-թիւն, և, վերջապէս, մուծւում է գրաւի սխտեմը: Հրատարակ-ւում են և մի քանի ուրիշ օրէնքներ, որոնց նպատակն էր երկրի տնտեսական բարօրութիւնը բարձրացնել, նորից հրաւիրւում են թիւրքական ծառայութեան մի շարք օտարազգի մասնագէտներ: ✕ Ու այս է այն ամենն ինչ այս շրջանի երիտասարդ-թրքական ռեժիմի երախտագիտութեան արժանի դորձ կարելի է համարել: Մնացած բոլոր բաներում երիտասարդ-թիւրքերի ներքին քաղա-քականութիւնը կարելի է բնոյթագրել որպէս դարձ Արդիւլ-Հա-միդի կառավարչական ձեւերին: ✕

Այսպէս, Թրակիայի այն մասի ուղղափառ ազգաբնակիւթիւնը, որը 1913 թւի յուլիսին նորից թիւրքերը գրաւել էին՝ ենթարկւում է մասամբ ջարդի, մասամբ վայրագ ճնշումների, որը ստիպում է բաւականին ժողովրդի, զլխաւորապէս յոյներին, գաղթել երկրից: Յոյների հետապնդումները շուտով սկսւում են և Փոքր Ասիայում, ու միանգամայն պարզ կերպով ցոյց տալիս տաճիկ կառավարու-թեան նպատակները՝ առաջ բերել քրիստոնեաների մասսայական արտագաղթ, նոցա լքած հողերը Մակեդոնիայի տաճիկ փախըս-տականներով բնակեցնելու համար: Փոքր Ասիայի յոյն ազգաբը-նակութեան ճնշումներն 1914 թւի յունիսին առաջ են բերում, վերջապէս, եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնը: Դուռը սիրալիր կերպով առաջարկւում է վեց դեսպանութիւնների ներ-կայացուցիչներին Փոքր Ասիայում ճկարգը վերականգնելու համար թալաթին ուղեկցել նրա ձեռնարկած ճանապարհորդութեան ժամանակ: Յանձնաժողովը գալիս է այն անխախտ համոզման,

որ ցաւալի անցքերն առաջ են բերել կառավարութիւնը ու «Միութեան և Յառաջադիմութեան» Կոմիտէի գործակալները:

Աւելի անել կացութեան մէջ էր գտնուում Հայաստանը, մինչև որ Ռուսաստանն ստիպում է երիտասարդ-թրքական կառավարութեան ստորագրել 1914 թ. յունւարի 26 համաձայնագիրը,— որով Հայաստանի կառավարութիւնը յանձնւում էր երկու օտար-երկրացի զենեւալ-ինսպեկտորների, իսկ ազգաբնակչութեանն էլ տրւում էր որոշ առանձնաշնորհումներ ինքնավարութեան, դատաբանի, լեզւի ու զինւորական ծառայութեան սանձամենքում: Ու դեռ նոր էր սկսել պատերազմը Գերմանիայի ու մեր մէջ, երբ Դուռը շտապում է de facto առ ոչինչ համարել բարենորոգութիւնները, յետ կանչելով զենեւալ-ինսպեկտորներին:

Աւելի քաղաքական խոհեմութեամբ չի արտայայտւում երիտասարդ-թիւրքերի վերաբերումը դեպ առաքները: 1913 թւի յունւարին սկսւում է շարժում յօգուտ արաբական շրջանային ինքնավարութեան: Երիտասարդ-թիւրքերը փակում են բարենորոգութիւնների Կոմիտէն, բայց, վախենալով շարժումից, Պարիզում, «Միութեան և Յառաջադիմութեան» զենեւալ քարտուղար Միդիատ-Շուքրի-բէյի միջոցով գաղտնի համաձայնութեան են դալիս արաբների հետ, որով նրանց մեծ զիջումներ են արւում: Իզրիւնի գրաւումը բարձրացնում է, սակայն, երիտասարդ-թիւրքերի տրամադրութիւնը մինչ այն աստիճան, որ նոքա շուտով հրաժարւում են այդ համաձայնութիւնից, և օգոստոսին, արդէն Պոլսում, նոր համաձայնութիւն են կապում, որով նկատելի կերպով սեղմւում են արած զիջումները.—այնու ամենայնիւ արաբական նահանգների միջնակարգ և ստորին դպրոցներում դաստանդումը հարազատ լեզուով և նշանակելն այդ շրջանների պաշտօններում այն անձնաւորութիւններին, որոնք տիրապետում են արաբական լեզւին, ապահովւում են: Բացի սրանից, արաբներին տրւում է նախարարութեան մէջ երեք պորտֆել և որոշ թիւ սենատորական ու մերուսական տեղերի: Բայց անգամ և այդ համաձայնութիւնը չի յայտարարւում: Կառավարութիւնը նրա միայն աննշան պատասխաններն է ազգաբարում՝ արաբական լեզւի գործածութեան, տեղում զինւորական ծառայութիւնը կրելուն և վաճառքները կառավարելու նկատմամբ: Հասկանալի է, նման վերաբերումն առաջ է բերում արաբների մէջ ահագին դժգոհութիւն:

Վերջապէս, ըմբոստանում են երիտասարդ-թիւրքերի դէմ և որոշ քրդական ցեղեր, ու մի ժամանակ կառավարութիւնը ստիպւած է լինում լուրջ կերպով քարշ գալ Բիքիսի քրդերի յետեւից: Մի խօսքով, ամենուրեք թագաւորում էր մեծ խռովքիւն:

Շատ բնորոշ է, որ երիտասարդ-թրքական կառավարութիւնը, նմանելով Արդիւլ-Համիդին, հենց որ որեւէ շրջանի համար բարենորոգութիւնների հարց էր բարձրանում, իսկոյն հանուր Պետութեան բարենորոգութիւնների ծրագրով էր հանդէս գալիս, որն ապարդիւն էր դարձնում մասնակի ռեֆորմները: Այսպէս, 1913 թւի մարտի 15 Նահանգների կառավարչութեան նոր օրէնքն է տրւում, որը, հարկաւ, ամենեւին էլ չի համապատասխանում ժողովրդի ինքնապարական կարիքներին: Իսկ երբ Դուռն իմանում է, որ ռուսական դեսպանութիւնը հայկական բարենորոգութիւնների նախագիծ է պատրաստում ներկայացնելու Նիիքէօյում վեց դեսպանութիւնների յանձնաժողովին, նա երեք օրում պատրաստում է ավելի Կայսրութեան համար բարենորոգութիւնների իւր նախագիծն, որը և ներկայացնում պետութիւններին,—ու մի այնպիսի անհեթեթ նախագիծ, որը յաճախ տարակուսանք էր առաջ բերում և նրա երդեալ պաշտպանի—վերլիշած ենիքէօյեան յանձնաժողովի գերմանական դեսպանութեան ներկայացուցչի մէջ:

Երկրում նման անիշխանականութեան տիրապետութեան ժամանակ երիտասարդ-թրքական պարագլուխները հնարաւոր էին գտնում, սակայն, իրենց թոյլ տալ և որոշ փարթամութիւն ի դէմս պաւլիսլամականութեան կամ, յամենայն դէպս, համաթիւրքութեան: Իզրիւնի անսպասելի առումը, չնայած Եւրոպայի արգելքին, ըստ երևոյթին, գցում է այդ մարդկանց մի իւրատեսակի քաղաքական պոխիստգալի մէջ: Նոքա մոռացութեան են տալիս Մակեդոնիայի, Ալբանիայի ու Թրակիայի մի մասի կորուստն ու յիշում միայն Իզրիւնի յետգրաւումը: Մոռուլմանական մոլեռանդութիւնն ու տաճկական ազգայնամոլութիւնը պատում են նոցա աչքերը կրկնակի մշուշով: Պոլսում առաջ է գալիս «Մոռուլմանական միութեան» կազմակերպութիւնը և յարութիւն է առնում «Պան-խալամական լուսաւորութեան ընկերութիւնը».—Մեդիսայի համալսարանի ծրագիրն է քննւում. գաղտնի գործակալներն ուղևորւում են դէպ Հնդկաստան ու Եգիպտոս: Միւս կողմից պանթիւրքեր հիմնում են միայն Ստամբուլում երեք ակումբ և սկսում են եռանդուն քարոզ յանուն թիւրքական ցեղերի միացման:

Այսպիսով, Էնվերի, Թալատի և Ջեմալի թագաւորութիւնն ամեն բանում կտրականապէս նմանւում էր Արդիւլ-Համիդի պետութեան: Կիրառուէին միանգամայն անխուսափելի, գլխաւորապէս տնտեսական ու ֆինանսական բարենորոգութիւնների. բռնակալութիւն ու ահաբեկում՝ որպէս կառավարչութեան միակ սկզբունքներ. պանխալամականութիւն՝ որպէս մէկն արտաքին քաղաքականութեան պատկանդանքներից. և, վերջապէս արժանութիւնների շնորհումն այլացեղ ազգաբնակչութեամբ շրջաններին, միայն

ների վրայ նոցա պատմութեան մինչ—յեղափոխական շրջանում: Ու այդ զգացմունքներն իրենց մասին յայտնեցին հենց որ Արգիլ—Համիլդի վրայ առաջին յաղթանակը տարւեց ու սահմանադրութիւնն ազդարարւեց:

Գերմանիայի և Աւստրիայի յայտնի կողմնակից մեծ եւարքոս Ֆերիդ—փաւայի հրաժարականը Թիւրքիայում ունեցած գերմանական քաղաքականութեանը տւած առաջին հարւածն էր: Ֆերիդ—փաւայն իւր հետ տարաւ աւստրո—գերման—տաճկական դաշնակցութեան շուրջը եղած բոլոր երազները, ըստ մի քանի տեղեկութիւնների, բաւականին մօտ իրականաւոր: Համաձայն այդ աղբիւրների, մեր բարի միւրցշտեղեան դաշնակից Աւստրիան 1908 թւին գաղտնի պայման էր կնքել Թիւրքիայի հետ՝ որով նա պարտաւորուած էր պահել statu quo-ն Մակեդոնիայում և աջակցել այդ շրջանում Սուլթանի գերագոյն իրաւունքների վերականգնման: Ըստ նոյն պայմանի Աւստրիան նոյնպէս, իբր թէ, պարտաւորուել է ստիպել Սերբիային ու Չերնոգորիային չհզոգութիւն պահպանել Թիւրքիայի Բուլղարիայի հետ ունեցած ընդհարման դէպքում. իսկ Տաճկաստանը պարտաւորուել է արգելք դնել Սանջակում սերբական քարոզին և զիջել բոլոր մենաշնորհները Սալոնիկեան և Ուսքիւրեան նահանգներում միայն աւստրիական և հունգարական հպատակներին:

✕ Համաձայն նոյն այդ տեղեկութիւնների, Թիւրքիայի նոր տէրերը չեն վաւերացրել այդ պայմանագիրը: Ֆերիդին փոխարինում է յայտնի անգլիասէր Քեամիլ—փաւայն: Իսկ նոր անգլիական դեսպան Sir Gerald Lowther, նոր եկած ժամանակ դուրս հանւած գնացքից ձեռքերի վրայ, սուլթանի մօտ ունեցած տեսակցութեան ժամանակ ընդգծում է Անգլիայի դէպ վերանորոգւած Թիւրքիան տաճած յատուկ զգացմունքները: Էլ աւելի ջերմ զգացմունքների փոխանակութիւն տեղի է ունենում երիտասարդ—Թիւրքերի և Ֆրանսիական կառավարութեան ու հասարակութեան մէջ: Սակայն, բացի այս, տեղի է ունենում մի բոլորովին անսպասելի երևոյթ—մտերմութիւնը երիտասարդ Թիւրքիայի իւր դարաւոր թշնամի—

✕ Ռուսաստանի հետ:

✕ Այդ մտերմութիւնը ստեղծւեց ոչ միայն շնորհիւ այն բանի, որ Ռուսաստանն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի բարեկամն էր: Շատ ուժեղ տպաւորութիւն թողեց երիտասարդ—Թիւրքերի վրայ Ա. Պ. Իզվոլսկու օրջաբերականը, որով ապահովուած էր երտասարդ Թիւրքիային Ռուսաստանի համակրանքն ու մինչև անգամ պաշտպանութիւնը,—մի անխուսափելի պայմանով միայն՝ որ Թիւրքիան կիրաւորէ իւր խոստացած բարենորոգութիւններն ու պետութեան քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան համար նոր շրջան կբանայ: Ոչ

պակաս բարեհաճ տրամադրութիւն առաջացրեց Տաճկաստանում 1908 թ. դեկտեմբերի 12-ին մեր արտաքին գործոց նախարարի Պետական Դումայում արտասանած ճառը¹⁾:

Ռուս—տաճկական մտերմութեան գաղափարը կառավարչական շրջաններից հասարակական լայն խաւերին անցաւ ու անդրադարձաւ ուսու և տաճիկ մամուլի մի շարք հետաքրքիր յօդւածների վրայ: Սկզբում Իկդամը (ի պատասխան *НОВО ВРЕМЯ*-ի յօդւածի), իսկ յետոյ, մի շարք տատանումներից յետոյ, և Իկդամի քաղաքական հակառակորդները—«Միութեան և Յառաջադիմութեան» կոմիտէի օրգաններ՝ Թանին և Շուրայի—Ումմէթը, սկսում են ապացուցել անհրաժեշտութիւնը վերակազմւած Ռուսաստանի և երիտասարդ Թիւրքիայի համար մոռանալ հին հաշիւներն և բանալ նոր շրջան բարի—զրացիական յարաբերութիւնների համար. ընդ միջնոք կատարելապէս ընդունում էին և ուսական՝ քրիստոնեաների և մուսուլմանների իրաւահաւասարութեան պահանջը, որպէս երիտասարդ—Թիւրքական ծրագրից բխող պահանջ: Յիշատակած տաճիկ թերթերը սկսում են նոյնպէս համակրութեամբ արտայայտել ուսական մամուլի կոչին՝ մէկտեղ կուէի պատրաստել ընդդէմ Աւստրիայի և Գերմանիայի և անգամ իւր գոհունակութիւնն յայտնել բալկանեան դաշնակցութեան գաղափարի առթիւ, որի մէջ և Տաճկաստանը պիտի մտնէր²⁾:

✕ 1) «Այդ երեք պետութիւնները (Բուլղարիա, Սերբիա, Չերնոգորիա) պէտք է խելամուտ լինեն իրենց մէջ ստեղծելիք բարոյական ու քաղաքական միութեան անհրաժեշտութեան գիտակցութեանը: Մեր նպատակը պիտի լինի—ի մի բերել այդ պետութիւններն ու միացնել նոցա Թիւրքիայի հետ իրենց ազգային ու տնտեսական անկախութեան պաշտպանութեան մի ընդհանուր դաղափարով»:

2) Բերենք մի քանի հետաքրքիր կտորներ այդ ժամանակւայ տաճկական պարբերական մամուլի յօդւածներից:

Իկդամը 1908 թ.ի սեպտեմբերի 22-ին:

«*НОВО ВРЕМЯ*»-ն մատնանշում է, հաստատելով մեր նախկին նկատողութիւնները, թէ Պետերբուրգի կառավարութեան բարեացակամ վերաբերումն իրականօրէն է արտայայտել, այսինքն մակեդոնական բարենորոգութիւնների պահանջների յետ վերցնելովն եւ ուսու ժանդարմական լպանների յետ կանչելու միջոցով: Բայց յետոյ լրագիրը նկատում է.—հանդէպ օրէնքի Թիւրքիան սլաւոնների եւ մուսուլմանների իրաւահաւասարութեան սկզբունքն է առաջադրել եւ Ռուսաստանն իրեն բաւարարւած կզգայ, եթէ այդ խոստումն իրականանայ գործնականում:

«Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք մեր հերթին մեր հաւանութիւնն ենք տալիս այդ խօսքերին, այլ եւ նոցա աւելի մեծ նշանակութիւն ենք վերա-

Երիտասարդ-թիւրքերի նման վերաբերումը դէպ երբեք
Համաձայնութեան պետութիւնները նոցա ազատութեան մեղքա-
միաներին բացատրում էր, ի հարկէ, ոչ միայն գաղափարախո-
սութեամբ, այլ ամենից առաջ նրանով, որ Աւստրիան ու նրա
թիկունքում կանգնած Գերմանիան լցրել էին այդ մեղրի մէջ
բաւական քանակութեամբ ձիւթ թէ Բոսնիայի ու Հերցեգովինայի
միացումով, թէ նոյնպէս և Բուլղարիայի անկախութիւնն յայտա-
բարելով, որ երիտասարդ-թիւրքերը վերագրում էին գլխաւորա-
պէս Աւստրիայի ոտնձգութիւններին:

Իսկ այդ նոյն ժամանակ Ռուսաստանը հանդէս է գալիս իւր
Ֆինանսական առաջարկով, կանխելով Թիւրքիայի և Բուլղարիայի
մէջ տեղի ունենալիք ընդհարումը.—այն է՝ ռուսական կառավա-
րութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս Սոփիայի կարինետին առանց
անյապաղ ծախսերի վերջացնել բոլոր դրամական հաշիւները
Թիւրքիայի հետ. համաձայն ռուսական առաջարկի՝ Ռուսաստանին
ունեցած տաճկական պարտքի մեծ մասը, բաղկացած 1877 թւի
կուէ պատերազմական տուգանքի դեռ չմուծած միանազ գու-
մարներից, փոխանցւում է Բուլղարիային:

Այդ օրերին, թւում էր, թէ Թիւրքիայի վրայ ունեցած աւստրո-
գերմանական ազդեցութեանը վերջ է տրւում: Աւստրական ապրանք-
ներն ամենաանխնայ ձևով բոյկոտի են ենթարկւում զրեթէ ողջ

գրում ու հրաժարւում ենք մեր բոլոր հայրենակիցների ուշադրութիւնը
նրանց վրայ: Թէեւ այս նոյն ասել ենք մենք չէ թէ մի անգամ, բայց,
դժբախտաբար, կրկնելու կարիքն է զգացւում:

«Պատմութեան մէջ դեռ չպատահած այն երեւոյթը, թէ ինչպէս
ամբողջ Եւրոպան դուրս առած Ռուսաստանին գործունէութեան նման
ազատութիւն է մեզ վերապահում՝ միայն մի էական պայման յարգելն ի
նկատի ունի,—որ մենք մօտ ապագայում կիրականացնենք ազատութիւնը,
հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնը, որոնք մենք խոստացել ենք բոլոր
օսմանեան հպատակներին առանց ցեղի ու հաւատի խտրութեան, մենք
չպիտի, ինչպէս այդ առաջ է եղել, թղթի վրայ գրենք ու գործի մէջ
խախտենք: Թէ չէ, նորէն արեւելեան հարցը յարութիւն կառնի: Նորէն
Ռուսաստանը Եւրոպայի հետ միասին կսկսեն խառնել մեր բոլոր ներքին
ու արտաքին գործին ու մեր հանդիսարը վրդովել: Ինչո՞ւ ճշմարտութիւնը
ծաղցնենք: Ինչո՞ւ տեսնենք միայն առաւելութիւնները մեր այսօրւայ դրու-
թեան ու փակենք աչքներս նրա վտանգների առաջ:

Իկզամը 1908 թի սեպտեմբերի 25-ից.—«Մենք մեծ հաճոյքով ենք
ապագայում ռուսական մամուլի կարծիքները ներկայ դրութեան մասին:
Մեր խօսքերը հաստատութիւն գտան: Ռուսաստանը, Անգլիայի նման,
հաւանութիւն չի տալիս այն իրաւախախտումներին, որոնք Աւստրիան ու

կայսրութեան մէջ. բազմամարդ հրապարակական ժողովներում
անիծում է Աւստրիայի անունը, իսկ երբեք Համաձայնութեան
դեպքանաւորների առաջ համակրութեան ցոյցեր են տեղի ունենում,
և Պոլիս գտնուող Ֆրանսիական ու անգլիական քաղաքական դու-
ծիչները, նոյնպէս և ռուսական, ինչպէս, օրինակ, Ա. Ի. Գուշկովը,
մեծարւում են երիտասարդ-թիւրքերի կողմից (1909 թ. յունւար):
Բայց այդ բոլորը երկար չի շարունակւում:

Առաջին հեղքածքը երբեք համաձայնութեան ու Թիւրքիայի
մէջ ստեղծուող մտերմութեան մէջ տալիս է անգլիաւսէր մեծ եպար-
ֆուս Գեամիլ-փաշայի ակամայ հրաժարականը, որն առաջ է բերում
Անգլիայում ուժեղ սառնութիւն դէպ երիտասարդ-թիւրքերը: Միւս
կողմից, 1909 թւի փետրւարի 26-ին բոսնիական հարցի առթիւ
տեղի ունեցած համաձայնութիւնը Աւստրիայի հետ, Դաւան ու
Աւստրիայի մէջ սեբթեմբերի վտանգի հողի վրայ մի որոշ զգոյշ
մտերմութեան հողն է ստեղծում: Յամենայն դէպս երիտասարդ-
թրքական տիրապետութեան առաջին շրջանի վերջում, այսինքն
1909 թւի մարտի 31 յեղաշրջման նախօրեակին, եռեակ դաշնակ-
ցութեան դրութիւնը Պոլսում շատ երեւուն էր, ու մասնաւորապէս
Գերմանիան չկարողացաւ վերադարձնել իրեն երիտասարդ-թրքա-
կան յեղափոխութեան հետեանքով կորցրած դիրքերը: Այդ պատ-
ճառով մարտի 31 յետադիմական յեղաշրջումն ընդունեց գերմա-

Բուլղարիան են կատարել, չի արդարացնում այդ քայլերն ոչ նոցա
քաղաքական անհրաժեշտութեամբ եւ ոչ էլ—հասարակական կարծիքի
ճնշումով: Այդ մեզ համար ուրախալի լուր է, որը զայն է ամրապնդելու
մեր սկզբից արտայայտած այն միտքը՝ թէ հարցը պիտի լուծւի միջադ-
գային կոնֆերանսի ճանապարհով:

«Օրը-օրին աւելի ակնբաղխ է դառնում, որ մեր ռուս քարեկամ-
ները ցուցահանում են հազար անգամ աւելի քարեացականութիւն դւ հա-
մակրութիւն դէպ օսմանեան սահմանադրութիւնը, քան աւստրիացիներն
ու գերմանացիները: Հետեւապէս, ինչպէս արդէն որոշ չափով պարզել է
НОВОЕ ВРЕМЯ-ի ու մեր մէջ տեղի ունեցած մտքերի փոխանակութիւնից,
ռուսական քաղաքականութեան մէջ արդէն առաջացել է մի երջանիկ փո-
փոխութիւն դէպ Թիւրքիան եւ սրանից յետոյ մեր հմտութիւնից կախած
կլիմի այլեւս, թէ ինչպէս կօզուենք մենք նրանից»:

Նուրայի—Հումմեքը 1908 թւի հոկտեմբերի 28-ից.—«Ռուսաստանի
եւ Թիւրքիայի քաղաքական համաձայնութեան գաղափարը ծնունդ է առել
առաջին անգամ ռուսական մամուլում եւ ռուսական հասարակական
կարծիքի մէջ: Այդ միտքը սկզբում արժարժւում է արմատական եւ աղա-
տամիտ շրջաններում եւ մամուլի օրդաններում: Բայց աստիճանաբար
նա տարածւում ու ընդունւում է մնացած կուսակցութիւնների կողմից:

նական դեպքանատան և ստամբուլեան գերմանացիներէ կողմից վատ քողարկած գոհունակութեան զգացմունքով:

Բայց միանգամայն անսպասելիօրէն դրութիւնը փոխեց յօգուտ Գերմանիայի չէ թէ յետադիմական յեղաշրջումից յետոյ, այլ հենց որ Արդիւլ-Համիդը գահընկեց արեց: Գրաւորական բանակի գլուխն էր անցել ու երիտասարդ Թիւրքիայի ժամանակաւոր զիկտատորը դարձել Գերմանիայի փորձեալ խորհրդակամ Մահմուդ-Շեֆկետ-փաշան: Եւ իսկոյն ամբողջ պաշտօնական ու կիսապաշտօն Գերմանիան մի արտասովոր ցինիզմով սկսում է բարձրաձայն աղաղակել, թէ նա միշտ էլ համակրել է ողջ տաճիկ ազնւաբարոյ ազգութեան ու երբէք Արդիւլ-Համիդին: Եռեակ Դաշնակցութեան գիւանագիտական դրութիւնն աւելի ևս է ամրապնդուում, երբ 1910 թւի յունւարին մեծ եպարքոս Հիլմի-փաշայի տեղը բռնում է գերմանական դեսպան, բարոն Մարշալ-Փոն-Բիրերշտեյնի անձնական բարեկամ Խակքի-փաշան:

Անկախ այդ դուռ աւտախիւ պահանջներից, կային և մի շարք ուրիշ ներքին հանգամանքներ, որոնք պայմանաւորեցին երիտասարդ-թրքական տիրապետութեան երկրորդ շրջանում Թիւրքիայի նոր հակումն երբեակ դաշնակցութեան կողմը:

Այդ պատճառներից մէկն էր չարաբախտ կրետական հարցը: Մահմանադրական շրջանի սկզբներին կղզու վրայ արդէն տաճկա-

Այսօր այդ միտքն, այն ու այն գունաւորումներով ընդունում է բոլորի կողմից՝ սկսած սահմանադրական Русскія Вѣдомосте-ից ու վերջացած կիսապաշտօնական Новое Время-ով: Այդ ցոյց է տալիս, որ ամենազատամիտ ու ամենապահպանողական ռուսները նոյն մտքերն են ցուցադրում դէպ Թիւրքիայի հետ ունենալիք համաձայնութիւնը: Ռուսների կարծիքը, որին յայտնի է, որ միայն ուժեղ ժողովուրդների բարեկամութիւնն են հայցում: Աւելի Գետերբուրգի կարիները համաձայնութիւն կառաջարկի երկու երկրների մէջ եղած անկեղծ յարաբերութիւններն ամուր հաստատելու համար, այդ դէպքում պիտի մտածել, որ նման առաջարկը մեծ ուրախութեամբ պիտի ընդունի Դուան կողմից: Մեր կարծիքով, ներկայ յարաբերութիւնները չեն բացասում քաղաքական համաձայնութիւն կապելու հնարաւորութիւնը... Պորտ-Արտուրի եւ Յուսիմի օրերից Գետերբուրգի արտաքին քաղաքականութիւնը դարձել է, իրօք, խաղաղաւէր: Դրան պայցոյց ծառայում են.— համաձայնութիւնների քաղաքականութիւնն Անգլիայի հետ Հնդկաստանի, աֆղանեան սահմանի ու պարսկական աղղեցութեան շրջանների նկատմամբ օրերս Սերբիային տուած իմաստուն խորհուրդները, այն փաստը, վերջապէս, որ ռուսական մամուլն ու ռուսական հասարակական կարծիքը խորհում են մեզ հետ ունենալիք համաձայ-

կան զօրքեր չկային, սոցա փոխարինել էին չորս հովանաւորող-պետութիւնների (Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի) գնդերը, և սուլթանի իշխանութիւնը միայն անւանապէս գոյութիւն ունէր: Այնու ամենայնիւ, տաճիկ հասարակական կարծիքը սուլթանի նման պարզ-շինծու իրաւունքների ամենաթեթեւ խախտման վերաբերում էր աւելի մեծ դիւրագգածութեամբ ու նախանձախնդրութեամբ, քան Բուլղարիայի ու Բոսնիայի վրայ ունեցած տաճկական իրաւունքների կորստին: Այսպիսով, չորս պետութիւնները ստիպւած էին երեքալու կրետացիների Յունաստանի հետ ձուլելու միանգամայն բնական ձգտումների և երիտասարդ-թիւրքերի հիւանդոտ դիւրագգած ինքնասիրութեան մէջ: Իսկ Գերմանիան ու Աւստրիան, որոնք կրետական հարցի առթիւ վաղուց էին դուրս եկել մեծ պետութիւնների համերգից, շարունակում էին մնալ չեզոք դիտողներ և ստեղծած դրութիւնից օգտուելու առիթը բաց, չէին թողնում ձեռքերից: Բոսնիական ձգնաժամին կրետական ժողովի քրիստոնեայ անգամներն երգում են յունական թագաւորին: Առաւել ևս 1909 թւի յունիսի հովանաւորող-պետութիւնների կողմից իրենց գնդերի կղզուց յետ կանչելու փառսն երիտասարդ-թիւրքերի մէջ մեծ ցաւ է առաջ բերում: 1910 թւին կրետական ժողովի կողմից երկրորդ անգամ յունական թագաւորին բերած՝ երգումը, պահանջը—որ այդ

նութեան հնարաւորութիւնն եւ համակրութեամբ են վերաբերում դէպ այդ համաձայնութիւնը: Հարեւան կայսրութեան հետ, որն այդքան դրականօրէն նման խաղաղ մտածելակերպ է ցուցադրում, կարելի է համաձայնութիւն կնքել՝ Թիւրքիայի արեւելեան սահմանների, ռումելիական բարենորոգութիւնների, միջազգային դաշնադրութիւնների եւ նեղուցների ներկայ դրութեան պահպանման վերաբերեալ: Տաճկական կառավարութեան իսկական քաղաքականութիւնը կայանում է քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեան եւ ժողովրդական իրաւունքների պաշտպանութեան խաղաղ ապահովման մէջ: Ներկայիս պոլսական կառավարութիւնը պատրաստ է բարեկամութեան ու համաձայնութեան ձեռք մեկնելու նրան, ով կցանկանայ աջակցել նրա այդ նպատակին հասնելուն: Իսկ Թիւրքերն էլ իրենց հերթին պատրաստ են իսկական եւ անկեղծ սիրով պատասխանելու իրենց ցոյց տուած ամեն մի բարի մտադրութեան:

Թանկեր 1908 թւի նոյեմբերի 24-ից.

«... Ռուս քաղաքական շրջաններում կարծում են, որ հասել է ժամանակը միջոցներ խորհելու Բալկաններում աւստրիական քաղաքականութեան ու նրա յետեւը թագնող պանդերմանական ոտնձգութիւնների առաջ արգելքներ դնելու: Այստեղ կարծում են, թէ հասել է ժամանակը հրաժեշտը տալու անցեալին եւ ընտրելու մի այնպիսի ճանապարհ, որն

երդումը բերել ժողովի մուսուլման անդամների կողմից և մուսուլման դատաւորներից (դադիներից), կրեւացիներից յունական պարլամենտի պատգամաւորների ընտրութիւնը—այս բոլոր փաստերը հզօրապէս զրգուում են երիտասարդ—Թիւրքերին և բերում յունական առևտրի ուժեղ բոյկոտին ամբողջ պետութեան մէջ։ Սրա հետ միասին տաճկական մամուլում աւելի ուժեղ է հնչում զայրոյթի լարը հովանաւորող—պետութիւնների դէմ, առաջին հերթին ընդդէմ Անգլիայի, չնայած այն բանին, որ այդ պետութիւններն իրենց հաւանութիւնն են մերժել կրեւացիների բոլոր քայլերին ու անգամ ձերբակալել են Աթէնք ուղարկած նոցա պատգամաւորներին։ Թիւրքերը պահանջում էին՝ պաշտօնապէս ճանաչել իրենց գերիշխանութիւնը կղզու վրայ, որի մասին ոչինչ չկար կրեւական սահմանադրութեան մէջ, և, չստանալով այդ, լցում էին ատելութեամբ դէպ հովանաւորող—պետութիւնները։

Ոչ պակաս շահաւէտ դրութիւն, քան կրեւական հարցումն էր, Գերմանիան ու Աւստրիան, իրերի բերմամբ, բռնել էին Թիւրքիայի համար անհամեմատ աւելի կարևոր՝ մակեդոնական ու բալկանեան հարցերում։ Ռուսաստանը շնորհիւ իւր պատմական առաքելութեան, միշտ ստիպւած էր իւր դէպ Թիւրքիան ունեցած բարեկամական զգացմունքները պայմանաւորել տաճկական քաղաքականութեան դէպ մակեդոնական սլաւոններն ու բալկանեան

ապագայում հաշտ լինէր երկու երկրների (Ռուսաստանի եւ Թիւրքիայի) շահերին։ Եթէ ռուս քաղաքագէտներին յաջողի համաձայնեցնել երկու պետութիւնների քաղաքականութիւնն մի այնպիսի ճանապարհով, որը համապատասխանէր նոցա յոյսերին ու իդէալներին, այդ դէպքում նորա ապահոված կլինէին իրենւ համար ապագային մեծ յաջողութիւն եւ փրկած եւրոպական հաւասարակշռութիւնը լուրջ վտանգից։

Շուրայի—Հումմեր 1908 թւի նոյեմբերի 21-ից.

«НОВОЕ ВРЕМЯ»-ն տեսնում է, որ Թիւրքիան վերածնւում է։ Նա ասում է, որ յարաբերութիւնները Թիւրքիայի եւ բալկանեան սլաւոնների մէջ արմատապէս կփոխեն եւ որ նոցա շահերի զուգորդման շնորհիւ նորա բոլորը կարող են մի ամբողջութիւն կազմել։—Փոքր պետութիւնները միշտ «մեծ երազներ» են ունենում, վտանգաւոր թէ իրենց համար եւ թէ մեծ պետութիւնների հանդիսաւ խանդարող... Եթէ բալկանեան կայսրութիւնները կհրաժարեն այդ «մեծ երազներից», այդ դէպքում Թիւրքիան պատրաստ է նոցա իւր չորս կողմը համախմբել ու նոցա հետ զաշնակցութեան մէջ լինել...

«Ինչ վերաբերում է բարեկամական համաձայնութեան եւ զաշնակցութեան Ռուսաստանի հետ, այս դէպքում ճանկաստանը, որի քաղաքականութիւնն ու վարչութիւնը վերանորոգման են ենթարկուում, աւելի քան

սլաւոնական պետութիւններն ունեցած բարեացակամութեան աստիճանով։ Իսկ Գերմանիան ու Աւստրիան, ազատ նման կապանքներից, կարող էին, կարիքն եղած դէպքում, Դուան բարեկամութիւնը ձեռք բերել։—Մակեդոնիայում տաճկական կամայականութեան թոյլտուութեան գնով կամ անգամ մակեդոնացիների բնական պաշտպանների—Սերբիայի և Բուլղարիայի դէմ՝ Թիւրքիայի հետ միասին հանդէս գալով։ Նման դրութիւնը բաւականին հեշտացնում էր աւստրո—գերմանական դիւանագիտութեան խարդախութիւնները հանդէպ Ռուսաստանի։

Բալկանեան բլոկի կամ դաճակցութեան ռուսական գաղափարը, որի մէջ պիտի մտնէր և Թիւրքիան, սահմանադրական շրջանի սկզբներին տաճիկ մամուլի կողմից ընդունւել էր համակրութեամբ, սակայն, շատ յաճախ այդ համակրութեան մէջ արտացոլում էր և որոշ անվստահութիւն դէպի մեզ։ 1910 թւի Ֆերտիանդ թագաւորի այցը Պետրոգրադ ու նրան այնտեղ ցոյց տւած սիրալիր ընդունելութիւնը, բաւականին անհանգստացնում են Թիւրքերին. հասկանալի է, որ աւստրիական ու գերմանական կառավարութիւնները շտապում են աւելի ուժեղացնել այդ յուզմունքը, հրատարակելով Communiqué Բերլինում տեղի ունեցած կանցլեր Բետման—Հոլվեգի տեսակցութեան մասին կոմս Էրենտալի հետ, որի մէջ ընդգծւում էր նոցա համակրութիւնը Մօտիկ Արե-

երը եւ է կարիք է զգում խաղաղութեան։ Հարկաւոր է վերսկսել բարեկամական յարաբերութիւնները բոլոր պետութիւնների եւ առաւելապէս ռուս հարեւանի հետ։ НОВОЕ ВРЕМЯ-ի խօսքերը.—«Թէ ինչպէս Ռուսաստանը բարեկամական համաձայնութիւն է կնքել իւր դարաւոր թշնամու, Անգլիայի հետ, ճիշտ նոյնպէս էլ նա կարող է զաշնակցութեան մէջ մտնել եւ նման պայմանների տակ զտնուդ Թիւրքիայի հետ», համապատասխանում է, մեր խորը համոզմամբ, երկու պետութիւնների շահերին։—Ռուսաստանն, ինչպէս եւ մենք, կարիք է զգում խաղաղութեան։ Նրկու կայսրութիւնների մէջ կնքելիք զաշնակցութիւնը բոլորում է հետեւեալ պարագաներից.—երկու կողմերն էլ կարիք են զգում խաղաղութեան։ Ռուսաստանն ու Թիւրքիան—հարեւաններ են։ Ռուսաստանն ունի մուսուլման հպատակներ, իսկ մենք—սլաւոն։

«Հնում Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Թիւրքիան կողք-կողքի կոխ են մղել Ռուսիայի դէմ։ Իսկ այսօր Ռուսաստանը բարեկամական համաձայնութեան մէջ է Անգլիայի հետ, իսկ Ֆրանսիայի հետ նրան օղակում են զաշնակցական կապերը։ Ինչպէս մենք Ղրիմի պատերազմի ժամանակ այդ մեծ պետութիւնների շարքերում կուել ենք Ռուսաստանի դէմ, այդպէս եւ այժմ, նոցա հետ մէկտեղ, պիտի լինենք զաշնակցիցները Ռուսաստանի։

«Մի գերմանացի գիտնական ասել է.—առաջ անցնելու համար,

✓ շեղում statu quo-ն պահպանելու գաղափարին և Թիւրքիայի ներքին կեանքն ամրացնելուն, կարծես թէ մէկին ու թէ միւսին վտանգ էր սպառնում: Ռուս դիւանագիտութեանը յաջողում է, սակայն, Իրազանդիոնում ժամանակաւորապէս ցրել տաճկական անհիմն կասկածները: Դրանից յետոյ շուտով դէպ Պոլիս կայացած ճանապարհորդութիւնը, նախ՝ նախարարներ՝ Դանեվի ու Միլովանովիչի, իսկ յետոյ և իրենց՝ Պետրոս և Յերդինանդ կայսրների (1910 թւի մարտին), չեն բերում, այնու ամենայնիւ, որեւէ էական արդիւնքի, և, վերջապէս, չեն էլ կարող բերել, շնորհիւ Մակեդոնիայում չվերջացող տաճկական ահաբեկումների: Միւս կողմից, սլաւոնների վրայ տեղի ունեցած բռնութիւնների ազդեցութեան տակ՝ ուսական, ֆրանսիական ու անգլիական մամուլն աստիճանաբար բարեկամական վերաբերումից դէպ երիտասարդ Թիւրքիան անցնում է սուր բացասականի: Առեակ համաձայնութեան երկրների հասարակական կարծիքի նման արամադրութիւնը պիտի ստիպէր Թիւրքիային կամ հրաժարել բռնի միջոցների քաղաքականութիւնից, կամ թէ իրեն բերլինում ու վիեննայում ապահովագրել իւր ներքին գործերին նորէն միջամտելու վտանգից: Երիտասարդ-Թիւրքերն երկրորդ ճանապարհն ընտրեցին, այսինքն նոքա գնացին այնտեղ, որտեղ հակասլաւոնական քաղաքականութիւնը հանդիպում էր չէ թէ քննադատութեան, այլ ջերմ համակրանքի ու հաւանութեան: ✕

Նրախուսելով, այսպիսով, երիտասարդ-Թիւրքերի անմիաքաղաքականութիւնը Եւրոպայում, աւստրո-գերմանական դիւանագիտութիւնը մղում է նոցա դէպ արկածների ուղին և՛ Ասիայում, մասնաշեղում նոցա այն վտանգը, որը իբր թէ սպառնում է նոցա Հայաստանում—Ռուսաստանից, Արաբիայում—Անգլիայից, որը ձգտում է ստեղծել արաբական խալիֆայութիւն, իսկ Պարսկաստանում—թէ մէկից ու թէ միւսից:

Այս շրջանում յատուկ կարեւորութիւն է ստանում քիւրժ-պարսկական սահմանագծային վեճը: Վաղուց ի վեր Թիւրքիան բաժանւում էր Պարսկաստանից չէ թէ սահմանային գծով, այլ այսպէս կոչւած վիճելի կամ չեզոք շերտով, որի փաստական տէրերն էին սահմանագծային ցեղերը: 1905 թւին, օգտւելով այն

պէտք է անցնալ մոռանալ: Ազդերը, առաւել եւս նոցա ղեկավարները պիտի մոռանան տառապանքներն, չարութեան, Թշնամութեան եւ վայրոյթի մասին, որպէսզի կարողանան խաղաղութիւն շահել: Եթէ Պետերբուրգից մեզ առաջարկեն համաձայնութիւն կամ դաշնակցութիւն, մեր շահերին ու պատին հաժապատասխան ծելով, մենք կընդունենք ու կընհատենք ման առաջարկն ամենայն անկեղծութեամբ եւ ուրախութեամբ: ✕

բացառիկ հանգամանքներից, որոնք ստեղծւել էին մեր՝ Ճապոնիայի հետ ունեցած պատերազմի շնորհիւ, Թիւրքերը առաջ են անցնում դէպ պարսկական անվիճելի հողերի խորքերը և արդէն 1910 թւի մօտաւորապէս գրաւում են չեզոք շերտից դէպ արեւելք ընկած Պարսկաստանից մի խոշոր մաս (մօտ 12,000 կիլոմետր): Ամենափոքրիկ կասկածն անգամ չկայ, որ Թիւրքերի այդ շարժումը առաջին հերթին նպատակ ունէր Ռուսաստանի դէմ պատւանդան ձեռք բերելու: Պարսկաստանում կատարած գրաւումներն ոչ միայն ապահովում էին Թիւրքիային իւր զօրքերը Միջագետքից դէպի հիւսիս տեղափոխելու հազարաւորութեան աւելի յարմար ճանապարհներ, այլ և մօտեցնում էին նրան Սոյին, որով և վտանգի էին ենթարկւում Երեւանեան նահանգը: Իսկ մեր Ազրբեյջանում երեւալուց յետոյ պարսկական սահմանագծային շրջանների գրաւումը տաճիկների ձեռքով դառնում էր ուղղակի վտանգաւոր մեր Թաւրիզի գնդի համար: Սրանից պարզ է, թէ Թիւրք-պարսկական սահմանագծային վեճն որքան մեծ նշանակութիւն ունէր թէ Ռուսաստանի ու թէ Նոյնպէս և Անգլիայի համար: Սկսած 1905 թւից ռուսական և անգլիական ղեկավարները բողոքում են Դանա առաջ տաճկական գրաւումների առթիւ: Այդ բողոքներն ստանում են աւելի վճռական բնոյթ 1907 թւի ռուս-անգլիական համաձայնութիւնը կնքելուց յետոյ, բայց նոքա առանձին յաջողութիւն չեն ունենում մինչև ռուսական գնդի Սոյ ուղարկւելը, որը կանգնեցնում է Թիւրքերի գոնէ յետագայ առաջխաղացումը:

✕ Այսպիսով, քիւրժ-պարսկական հարցը մեր հայեցողութեան ենթակայ 1909—1911 թւականների շրջանում ռուս-թրքական և անգլո-թրքական փոխ-յարաբերութիւնների ամենացաւոտ տեղերից մէկն էր: Իւր առաջխաղացման մէջ դէպ Թիւրքմենական ցեղերով բնակեցրւած Ազրբեյջանը՝ գաղտնի խախուսւած Գերմանիայից, երիտասարդ-Թիւրքերը հանդիպում են Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից կտրուկ հակահարւածի, որը նոցա մէջ առաջացնում է դէպ այս պետութիւնները վատ քողարկւած թշնամութիւն: ✕

Չնայած, սակայն, իրենց խաղաղամտանքների նկատելի յաջողութեան, Գերմանիային ու Աւստրիային այնու ամենայնիւ չի յաջողում,—նչ Հիլմի-փաւայի մեծ եպարքոսութեան ժամանակ, ոչ անգամ Խակի-փաւայի օրերին, այսինքն ճիշտ մինչև խաղական պատերազմը, թեքել Թիւրքիային բացորոշ դէպ եռեակ դաշնակցութեան կողմը: Ժիշտ է, Խակի-փաւան ու Մահմուդ-Շեֆիկտը Գերմանիայի ու Աւստրիայի հետ ամենասերտ մտերմութեան անպայմանօրէն կողմնակիցներից էին. Ֆոն-դեր-Պոլցը դրաւած էր տաճկական բանակի վերակազման խնդրով, որի մէջ

գերմանասիրական տրամադրութիւններն աւելի ու աւելի էին ուժեղանում, վերջապէս, Խակքի-փաշան 1910 թւի օգոստոսին Մարիենբադ՝ էրենտալին ծնրադրութեան է գնում. իսկ այնտեղ տեղի ունեցած խօսակցութեան բովանդակութեան մասին կարելի է դատել այն ճառից, որը արտասանել է պատգամաւոր Բերեքեյ-տեքը ռայխստագում Աւստրիայի, Գերմանիայի և Թիւրքիայի մէջ պատրաստուող համաձայնութեան մասին «Բոսֆորից մինչև Բալ-տիկ խաղաղ ամրացրած դիրք» ստեղծելու նպատակի առթիւ Այնու ամենայնի դաւանակցութիւն առ այժմ կնքւած չէր, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ «Միութեան և Յառաջադիմութեան» շարքերում կար հոսանք, որը վերջնականապէս չէր ուզում խզել իւր կապերն երբեակ համաձայնութեան հետ:

Որ այդ շարժումը, որի գլուխն էին անցել կուսակցութեան այնպիսի ակնաւոր անդամներ, որպիսիք էին՝ Քալապ, Ջալիլդ, Հիւսեյն-Ջանիթ և Խալիլ, այն ժամանակ բաւականին ուժեղ էր, ապացուցւում է շատ փաստերով: Այսպէս, օրինակ, դեռ 1909 թւի դեկտեմբերին գերմանացիները տաճկական պարլամենտում Հիլմի-փաշայի դէմ նուրբ նենգութեան են դիմում, որովհետև վերջինս ընդունել էր Տիգրիսի ու Եփրատի վրայով նաւելու օսմանեան նոր ընկերութիւն կազմելու անգլիացի Լինչի նախագիծը. — Քանի՞ն թերթը: «Միութեան և Յառաջադիմութեան» օրգանը բաց է անում գերմանական խարդաւանանքը, որը և վերջանում կատարեալ անաջողութեամբ: Իսկ այն ընդունելութիւնը, որը ցոյց են տալիս նոյն Հիլմի-փաշային նրա անկումից յետոյ Պրանսիայում, Անգլիայում և զխաւորապէս Ռուսաստանում, կառավարութեան ու հասարակութեան մի մասի կողմից (կարող եմ յիշեցնել Новое Время-ի խմբագրատան բանկերը), ընդունւում է այն նոյն երիտասարդ-թրքական խաւերում մի առանձին բաւականութեամբ: Շատ բնորոշ է նոյնպէս և այն, որ Առօրեայի սլաւոնական համագումարի ռուս ներկայացուցիչները, զոցա թւում և մեր Պետական Դումայի նախագահ Ա. Ի. Կուչկովը, 1910 թւի յուլիսին Պուսով անցնելիս, շատ երիտասարդ-թրքական գործիչների կողմից համակրութեամբ են ընդունւում: Իսկ Հիլմի-փաշայի էրենտալի հետ ունեցած տեսակցութեան առթիւ Կոմիտէի կիսապաշտօն Քանի՞ն Աւստրիայի ու Գերմանիայի քաղաքականութեան բաւականին անհամակիր յօդւած է նւիրում, որը կատարի պատասխանի է արժանանում գերմանական ղեկավարատան օրգան Osmanischer Lloyd-ի մէջ:

Թալաթի ու Ջալիլի խմբակի դէպ եռեակ համաձայնութիւնը ցուցանանա՞ծ նման վերաբերումը Խակքի-փաշայի նախարարութեան սկզբնական ամիսներում, հիմնւած էր թէ Ռուսաստանի

ու Անգլիայի հզօրութեան առջ զգացած փրկարար վախի ու թէ Ֆրանսիական գրամական շուկային դիմելու մշտնջենական կարիքի վրայ:

Իրաւ է, այդ իսկ վերջին ասպարիզում երիտասարդ-թիւրքերին շուտով հիասթափութիւն տիրեց: Սահմանադրութեան ներմուծմամբ տաճկական ֆինանսական տնտեսութիւնը չբարեփոխեց: 1909 թւի բիւջէի պակասը կազմում էր 5,460,583 լիրա, այսինքն քառասուն միլիոն ռուբլոց աւելի մի գումար, իսկ 1910 թւի պետական ելւումացոյցի նախագիծը կանխատեսում էր 6,800,000 լիրայի պակաս, հաւասար 58 1/2 միլիոն ռուբլու: Իսկ պատգամաւորների պալատը՝ կրճատելով որոշ մուտքեր և աւելացնելով արտակարգ ծախսերը, հասցնում է իւր պակասը մինչև 10 1/2 միլիոն լիրայի (95 միլիոն ռուբլու), որի ծախսերի մեծ մասն ընկնում է բանակի վրայ: Այդ պատճառով, հասկանալի է միանգամայն, որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը՝ նախ քան Պարիզի բորսայում նոր տաճկական փոխառութեան շրջանառութիւնը կթոյլատրէր, Դոան առաջադրում է մի շարք պահանջներ, որոնք տաճկական ֆինանսների վրայ մի որոշ ֆրանսիական հսկողութիւն նշանակելն ի նկատի ունէին: Պրանսիայի Դոան կողմից մերժւած նման պահանջը՝ ուժեղ յուզմունք է առաջացնում առանց բացառութեան բոլոր երիտասարդ-թրքական շրջաններում, և անգամ Ֆրանսասէր Քանի՞նը սկսում է ամենաանխնայ կերպով յարձակել Պրանսիայի «մերկանտիլ» քաղաքականութեան վրայ: Աւստրիան ու Գերմանիան, չնայած իրենց ֆինանսական թուութեան, կարեւոր են գտնում Թիւրքիայի օգնութեան գալ, — ու 7 միլիոնի տաճկական փոխառութիւնը կնքում է, առանց տաճկական ֆինանսների վրայ հսկողութիւն նշանակելու, կոնսորցիումի մօտ, որի մէջ մտնում են 32 գերմանական ու աւստրիական գրամատներ:

Նման ճակատագրական ժամին ցոյց տւած ծառայութիւնն, ի հարկէ, մեծապէս բարձրացնում է Գերմանիայի հեղինակութիւնը երիտասարդ-թիւրքերի մէջ և ձեռք է բերում իրեն նոր կողմնակիցներ: Բայց գերմանացիների ճարպիկ քայլով առաջացրած տպաւորութիւնը շուտով մի քիչ թուլանում է Պուսովաի տեսակցութեամբ, որի ժամանակ Գերմանիան համաձայնութեան է գալիս Ռուսաստանի հետ, ի միջի այլոց, և Բաղդադեան երկաթուղագիծը պարսկականի հետ միացնելու խնդրի շուրջը, մաքսային հարցում ի նկատի չունենալով տաճկական գերիշխանութեան իրաւունքները. Թիւրքերին ստիպում են մի քիչ զգուշանալ և Աւստրիայի Միտրովիցայից մինչև Ուլմաց Սանջակեան երկաթուղագիծը կառուցելու եռանդագին ցանկութիւնը, նոյնպէս և նոյն

Աւստրիայի յօդուտ ապստամբ ալբանացիներն արած միջնորդութիւնը: Բացի այս, եռեակ գաշնակցութեան ակներև դարձած ֆինանսական թուրութիւնն սպառնացում է բոլոր թիւրքերին վաղ թէ ուշ ֆրանսիական դրամական շուկային դիմելու անհրաժեշտութիւնը: Այդու՝ 1910 թւի վերջին պարզապէս յաղթանակում է մի քաղաքականութիւն, որը համադօրն էր, մի կողմից, խակքի—փաշայի և Մահմուդ—Շեֆկետի գերմանասիրութեան, իսկ միւս կողմից—Թալաթ—Ջամիլեան իմբակի դէպ երբեակ համաձայնութիւնը տաճած որոշ համակիր գզացմունքների: 1910 թւի դեկտեմբերի սկիզբներին խակքի—փաշան ստիպւած էր պարլամենտում յայտարարելու՝ որ «դրամական հարցը» չէր կարող փասել ֆրանս—թիւրքական պատմական բարեկամութեան և որ ընդհանրապէս թիւրքիան ցանկանում է բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ լինել բոլոր մեծ պետութիւնների հետ.— նման յայտարարութիւն անում է և արտաքին գործոց նախարար Բիֆաթ—փաշան պալատում 1911 թւի ապրիլին:

Այս ազդարարութիւնները նշանակում են, ի հարկէ, միայն այն, որ թիւրքիան պատշտօնապէս չի յարել եռեակ գաշնակցութեան: Կառավարութիւնը զաղտուկ շատ յաճախ էր հետեւում Բերլինի ներքնշումներին, ու եթէ Հիլմի—փաշայի երկրորդ նախարարութիւնից (1909 թւի ապրիլին) մինչև իտալական պատերազմն (1911 թւի սեպտեմբերը) եղած ամբողջ ժամանակաշրջանը կարելի է բնորոշել որպէս սպասողական ջեզոնութեան ժամանակաշրջան, այդ, ի հարկէ, միայն մի վերապահութեամբ, որ այդ չեզոքութիւնը, թէև աննշան խանդարումներով, աւելի ու աւելի էր դառնում բարեյաջող Գերմանիայի նկատմամբ:

Թիւրք—իտալական պատերազմը Գերմանիային երկդիմի դրութեան մէջ էր դրել բարեկամ թիւրքիայի ու դաւանակից իտալիայի մէջ: Գտնելով՝ որ նա բաւականաչափ կատարել է իւր պարտքը գաշնակցի առաջ, թոյլ տալով նրան յարձակւել բարեկամի վրայ, յետագայում գերման քաղաքագիտութիւնն ամեն ջանք գործադրեց, սիրաշահելու իւր բարեկամին՝ տալով նրան այժմ արդէն իւր գաշնակցի հաշին բաւականին էական փոխակշռութիւններ: Այսպէս, օրինակ, յանձն առնելով թիւրքիայի իտալահպատակների վրայ հովանաւորութեան խնդիրը, գերման գեսպանատունը համաձայնում է զրկել նոցա պատերազմի ժամանակ բոլոր գաշնադրային արտօնութիւններից, այն ժամանակ, երբ 1877 թւին նոյն գեսպանատունն նման առանձնաշնորհումների կիրառումն էր պահանջում իւր հովանաւորութեան ենթակայ ռուսահպատակների համար:

Զնայելով, սակայն, այդ ու նման սիրաշահութիւններին,

գերմանական ազդեցութիւնն ամբողջ իտալական պատերազմի ժամանակ այնու ամենայնիւ տատանւում էր: Խակքի—փաշայի նախարարութիւնը սկսում է ենթարկւել սուր դատապարտութեան: Նոր մեծ եպարքոս Սաիդ—փաշան արտայայտում է «վեկուսացման քաղաքականութեան» դէմ, իսկ երիտասարդ—թրքական մամուլը սկսում է պատերազմի առաջին ամսում դէպ եռեակ համաձայնութեան կողմը թեքւել ու յատկապէս ծեծել Ռուսաստանի հետ համաձայնութիւն կնքելու հնարաւորութեան հարցը:

Բայց այս անգամ երիտասարդ թիւրքիան չի հանդիպում ու չէր էլ կարող հանդիպել առանձին համակրանքի ռուս հասարակական կարծիքի կողմից, որն արդէն իւր հաւատն էր կորցրել դէպ նրա վերածնունդը: Բացի սրանից, այդ պատերազմը յատուկ ուժգնութեամբ զգացնել է տալիս ռուս հասարակութեան Սև ծովում եղած մեր դրութեան ամբողջ անքնականութիւնն ու մեր առևտրի վերաւորական կախումը թիւրքիայի հայեցողութիւնից: Նեղուցները պատերազմի սկզբի մի քանի օրերին բաց էին, իսկ երբ իտալացիները ուժեղացան, նախապէս իւր հաւատն էր կորցրել նոքա փակ են մնում մի ամբողջ ամիս (ապրիլի 5—մայիսի 5), հասցնելով ահազին միասնի մեր հացահատիկների առևտրին: Ի հարկէ, դժուար է բացասել Կայսրութեան մայրաքաղաքի մուտքն արգելելու համար նեղուցներն ականներով պատելու թիւրքիայի իրաւունքը: Բայց այդ հանգամանքն էլ աւելի ցայտուն կերպով ընդգծում է նեղուցների հարցում եղած մեր ու տաճկական շահերի անհաշտութիւնը: Ճիշտ է, գտնւում է տաճկական հրապարակախօս, յայտնի Հիւսեյն—Ջամիլ—Բէյը, որը քաջութիւն է ունենում իւր թերթում յայտնելու, — որ Ռուսաստանն անգամ իւր զինւորական նաւերի համար նեղուցներով անցնելու ազատ իրաւունքը պիտի ունենայ, թէև պայմանով՝ որ մի օրւայ ընթացքում մի նաւ միայն անցնի: Բայց Ջահիդի կարծիքը համակրութեան չի հանդիպում ու նրա վրայ ընդհանուր կշտամբանքն է տեղում, և նա դժուարութեամբ է խուսափում կուսակցութիւնից արտաքուստ:

Իւր ճառում, արտասանած 1612 թւի ապրիլի 13, մեր առաջին գործոց նախարարը՝ մատնանշելով Ալբանիայի, Մակեդոնիայի և Կրետայի խռովութիւնները, լիակատար իրաւունքով ասում է, որ «Իբրի դրութիւնը Մօսկի Արևելքում չի կարելի համարել կատարելապէս բաւարար»: Ընդ սմին մատնանշում է նա, որ իւր հողի վրայ ներքին խաղաղութիւնն ապահովելու համար թիւրքիային «ամենալաւ, գրեթէ միակ միջոցն է մնում» ուշադիր ու արդարացի հոգատարութիւն ցուցահանել դէպ իւր այլապիկ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան կուլտուրական և տնտե-

սական կարիքները: Մեր նախարարի այդ խօսքերը թիւրք մամուլի ծայրայեղ անբաւականութիւնն են առաջացնում, որն այդ խօսքերի մէջ տեսնում է դարձը դէպ տաճկական ներքին գործերի միջամտութիւնը: Այն ինչ Ս. Դ. Սազոնովը միայն ընդգծում է մեր՝ երիտասարդ թիւրքիայի հետ ունենալիք բարեկամական յարաբերութիւնների այն անհրաժեշտ պայմանը, որը սկսած 1908 թւից ուսական ամբողջ քաղաքականութեան հիմքն էր կազմում: Թիւրք մամուլի քննադատութիւնը միայն ցոյց է տալիս, որ 1912 թւի թիւրքիան, հակառակ 1908 թւի թիւրքիայի, այդ պայմանն իրեն համար արդէն ճնշիչ էր համարում:

Եթէ այժմ յիշենք, որ հանդամանքներն այդ նոյն ժամանակ ստիպել էին մեզ Թաւրիզում և Ադրբեյդժանի ուրիշ կէտերում մեր զնդերն ուժեղացնել, որը չէր կարող, ի հարկէ, թիւրք պանխալմականներին չլուզել, այն ժամանակ հասկանալի կդառնայ՝ թէ ինչու թիւրքիայում գերմանացիների ունեցած ազդեցութեան մի որոշ թուլացմանը չհետևեց մերի համապատասխան ուժեղացումը:

Վերջապէս, ոչ միայն Ռուսաստանը, այլ և Ֆրանսիան ու Անգլիան, գտնելով բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ իտալիայի հետ, չէին կարող Դուան հաճութեանն արժանանալ այն գնով, ինչ նա էր պահանջում, — աջակցել Տրիպոլիսի վրայ տաճկական զերիշխանութիւնը պահելու նրա ձգտումին: Այդ պատճառով եռեակ համաձայնութեան բոլոր անդամները, և յատկապէս Ռուսաստանը, պատերազմի վերջերին սկսեցին մեղադրել իտալախորութեան մէջ: Այսպիսով՝ եռեակ համաձայնութեանը չաջողակեց բռնել ժամանակաւորապէս թողած գերմանական դիրքերը, դէպի ուր, ի դէպ ասած, — գանդաղ, բայց վստահելի քայլերով վերադառնում էր բարոն Մարժալը՝ չմերժելով յաճախ իւր բարի խորհուրդը թիւրք բարեկամին իտալացի դաշնակցի դէմ:

Իտալական պատերազմի վախճանին, 1912 թւի ամառը լուծւում է և՛ բալկանեան տագնապն այնպէս, ինչպէս ճակատագրորէն նա պիտի լուծէր, շնորհիւ տաճկական կառավարութեան ցանկութեան՝ չստեղծել գոյութեան քիչ-շատ տանելի պայմաններ Մակեդոնիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան համար: Թիւրքիան իրեն գտնում է բալկանեան անկողնային դաշնակցութեան առաջ: Ճանկանալով կանխել պատերազմը՝ մեծ պետութիւնները յայտնում են Դուան և բալկանեան պետութիւններին, որ իրենց ձեռքը կվերցնեն Բերլինի պայմանագրի 23 յօդաձի հիման վրայ բարենորոգութիւնների ի կատար ածելը: 1912 թւի սեպտեմբերի 27-ին այդ առթիւ պետութիւնների հաւաքական նոտայի Դուան յանձնելը գալիս է Եւրոպայի թիւրքիայի ներքին գործերին չմիջամտելու

շրջանին պաշտօնական հրաժեշտը տալու ու միջազգայնորէն ընդունելու երիտասարդ-թրքական կարգերի անսկիւթիւնը: Եւ այդ նոտան տալիս են ոչ միայն բալկանեան քրիստոնեաների մշտական պաշտպանները — Ռուսաստան, Ֆրանսիա և Անգլիա, — այլ և Դուան գաղտնի սադրիչներն ու զրդիչները — Գերմանիա և Աւստրո-Ունգարիա:

Բայց այդ միջամտութիւնը պատերազմը չի կասեցնում: Եւրոպայի օդնութեան նկատմամբ իրենց հաւատը կորցնելով, բալկանեան պետութիւններն անմիջապէս սուլթանին են առաջադրում ապահովութեան ամենալուրջ պահանջները, իսկ Դուան պատասխանում է մեծ պետութիւններին, — որ չի կարող հանդուրժել օտար միջամտութիւնը և որ ինքը կիրականացնի անհրաժեշտ բարենորոգութիւնները:

Դաշնակիցների առաջին փառահեղ յաջողութիւնները գնում են Գերմանիային աւելի տնած կացութեան մէջ, քան այն, որի մէջ նա գտնւում էր իտալական պատերազմի ժամանակ: Մի կողմից, թիւրքերը՝ ջախջախւած ուռասկան աշակերտներից — բուլղարներից, սերբիական Creusot հրետանուց, և Ֆրանսիական զինուորական միսիայից մարզւած յոյներից, միանգամայն բնականորէն սկսեցին տրանջալ իրենց գերմանացի ուսուցիչների և Կրուպի հրանոթների դէմ: Միւս կողմից, գերմանական հասարակական կարծիքն իւր հերթին զայրացած պրուսական գլխաւոր շտաբի անշնորհք աշակերտների ջախջախումից՝ չաքայայտեց, գոնէ մամուլում, դէպ պարտաճանքն առանձին մեծահոգի զգացմունքներ: Բայց երկու կողմերի համար էլ այդ անդուրեկան բոլքն շուտով անցաւ: Թիւրքերն, արդէն պատրաստւած Ասիա տեղափոխելու, Չաթալայի դիրքերում մի քիչ ուշքի գալով՝ վերջնականապէս Գերմանիայի դիրքն են նետում: Իսկ Գերմանիան, պինդ սեղմելով իւր զրկում, հաստատապէս որոշում է այս անգամ արդէն այլ ևս բաց չթողնել Թանկագին բարեկամին, այլ դարձնել թիւրքիան իրեն ստորադաս պետութիւն:

Թիւրքիայի այդ նոր հալելը մեր թշնամիների կողմը բացատրւում է, ի հարկէ, ոչ թէ գերմանական զիւանազնիւթեան հմտութեամբ, այլ դէպքերի անողոր տրամաբանութեամբ: Երբեք համաձայնութեան պետութիւնների, և յատկապէս Ռուսաստանի համակրանքն ամբողջովին դաշնակիցների կողմն էր: Այն հանգամանքը, որ պատերազմի սկզբնական ամիսներին (1912 թւի հոկտեմբերից մինչև 1913 թւի յունւարը) իշխանութեան մօտ էին երիտասարդ-թիւրքերի թշնամիները, չէր կարող, ի հարկէ, որնէ նշանակութիւն ունենալ, շնորհիւ ուղջ նոր կարգերի ապացուցւած լիակատար անսկիւթեան և սրանից բղիթող անհրաժեշտութեան —

գէթ եւրոպայում վերջ տալ թիւրքական քրիստոնեաների վրայ եղած տիրապետութեան: Այդու՝ եռեակ համաձայնութեան պետութիւնները, և մասնաւորապէս Ռուսաստանը, չէին կարող դաշնակիցներին իրենց ներգործօն դիւանագիտական պաշտպանութիւնը մերժել անգամ թրքական ինքնասիրութեան համար Իդրինք Թուղարիային զիջելու ամենահիւանդոտ խնդրում: 1912 թւի դեկտեմբերի 8-ին ռուսական արտաքին գործոց նախարարը հեռագրում է Պոլիս՝ դեսպանին. — «Կարծում ենք, որ Դուքայի վերջին վիճաբանութիւններն ու Պետական Խորհրդից հերթական հարցերին անցնելու ընդունւած բանաձեւը, պիտի վերջնականապէս ռուս հասարակութեան միահամուռ տրամադրութեան նկատմամբ եղած թիւրքերի բոլոր կասկածները փարատեն»: Իսկ 1912 թւի յունւարի 2-ին Ս. Դ. Սազոնովը հեռագրում է Լոնդոն՝ կայսերական դեսպանին. — «Միևնոյն ժամանակ մենք մեր պարտքն ենք համարում մատնանշել թիւրքիային՝ բարդութեան հնարաւորութիւնը նրա յամառութեան դէպքում ու պարզորոշ նրան հասկացնել տալ՝ որ թիւրքիան ոչնչի վրայ յոյս չպիտի դնի, որովհետեւ, անգամ թիւրքերի մասնակի յաջողութեան դէպքում՝ մենք անկարող պիտի լինենք սառնասիրտ մնալ դէպ բուլղարների պարտութիւնը»: Ժիշտ է, 1913 թւի յունւարի 4-ին բոլոր վեց մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները հաւաքական նոտա են ներկայացնում Դուան, որի մէջ նրան խորհուրդ են տալիս համաձայնել Իդրինք զիջելու: Բայց կասկած չկայ, որ գերմանական դեսպանութիւնը՝ լուրեր տարածելով այն մասին, որ ինքն աշակցել է այդ հաւաքական նոտայի մեղմացման, գաղտուկ խրախուսում էր Դուան զիմադրութիւնը շարունակելու: »

Յունւարի 10 յեղափոխումն ու երիտասարդ-թիւրքերի իշխանութեան անցնելը, ի հարկէ, աւելի են ուժեղացնում Գերմանիայի ազդեցութիւնը: Թիւրքերի ատելութիւնն այդ ժամանակ ուղղուած է գլխաւորապէս Ֆրանսիայի դէմ, որը ցանկանալով Դուան ստիպել շուտափոյթ հաշտութիւն կնքելու, արգելք էր հանդիսանում Ֆրանսիական զբաղմունքներում ձեռնարկած բոլոր տաճկական փոխառութիւններին: Գերմանական դեսպանութիւնն ըստ ամենայնի հրահրում է դէպ Ֆրանսիան ու դաշնակիցները տաժած այդ ատելութիւնը, որը բնականօրէն աւելի է ուժեղանում այն բոլորն ոգևորութեան պայթիւմից յետոյ, որն առաջացնում է եռեակ համաձայնութեան երկրներում, յատկապէս Ռուսաստանում, Իդրինքի անկումը (մարտի 13): Ապրիլի 15, 1913 թւի յուլիսին, երբ երկրորդ բալկանեան պատերազմը ստիպում է բուլղարներին Իդրինք մաքրել, և թիւրքերը՝ չնայած Լոնդոնի նախնական հաշտութեան, սկսում են էնոս-Միդիա գիծն անցնել. — Գերմանիան

դուրս է կասկածից, գաղտուկ նորից նոցա քաջալերողի դերում է ստպարէզ իջնում, թէև մասնակցում է բոլոր պետութիւնների պաշտօնական բողոքներին՝ արած Իդրինքի գրաւման առթիւ:

Բուլղարիայի հետ անջատ հաշտութիւն կնքելուց յետոյ Դուանը ստիպւած է լինում, այնու ամենայնիւ, նորից Ֆրանսիայից նիւթական օգնութիւն խնդրել, որովհետեւ միայն այդ երկիրը կարող էր հանել նրան գրեթէ անգրամ ֆինանսական դրութիւնից: Եւ իրօք, 1913 թւի սեպտեմբերին Թիւրքիայի և Ֆրանսիայի մէջ եղարկուածային ու Ֆինանսական հարցերի առթիւ, ձեռնադրու երկու պետութիւնների համար էլ, նախնական համաձայնութիւն է կայանում: Բայց այդ հանգամանքն անոյժ է լինում տաճկական քաղաքականութեան բնոյթը ֆոխելու: Ժիշտ է, ֆինանսների նախարար Ջավիդ-բէյն յանդգնում է Stamboul թերթի խմբագրին այն կարծիքը յայտնել՝ թէ Թիւրքիան միայն Ֆրանսիային պիտի հետևի („C'est vers la France seule que nous pouvons nous orienter“). Բայց գերմանական դեսպան բարոն Վալդֆելմսթեյն իսկոյն Ջավիդից գանգատում է մեծ եպարքոսին, իսկ «Միութեան և Յոռաշաղիմութեան» կոմիտէն ֆինանսների նախարարին իւր պարսաւանքն է յայտնում:

✕ Այդ նոյն 1913 թւին Գերմանիան հանդէս է գալիս Տաճկաստանի համար շատ կարևոր հայկական հարցով: Այդ խնդրում վտանգաւոր ինքնավարութիւններից Թիւրքիան պաշտպանողի դերը բարդացել էր Գերմանիայի համար հայ ժողովրդի համակրանքը ձեռք բերելու ցանկութեամբ, որը Թիւրքիայի ասիական շրջաններում, գերմանացիների ապագայ բնակչութեան վայրում, ներկայանում է որպէս շատ ուժեղ տնտեսական գործօն: Գերմանիան այդ պատճառով որոշում է երկդիմի խաղ խաղալ: Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանում բարենորոգութիւններ մտցնելու գործում Ռուսաստանն էր վերցրել նախաձեռնութիւնը իւր վրայ՝ առաջարկելով մեծ պետութիւններին — յանձնարարել Պոլսի իրենց դեսպաններին մշակել բարենորոգութիւնների նախագիծը: Գերմանիան ուրիշներին հաւասար մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս դեսպանատների լիազօրների ենթէօյի կոնֆերանսում, բայց անում էր ամենն, ինչ հնարաւոր է՝ խորհրդաժողովից ռուսական բարենորոգութիւնների նախագիծը մերժելու համար, որ Հայաստանից ուղղում էր Լիւանի ու Արևելեան Ռումելիայի պէս մի արտօնեալ շրջան ստեղծել: Որովհետեւ անհրաժեշտ էր նախ քան Դուան առաջադրել բոլոր պետութիւնների համաձայնութիւնն ունենալ, այդու մենք ստիպւած էինք բարենորոգութիւնների սահմանները շոշափելիօրէն սեղմող մի քանի զիջումներ անել Գերմանիային. սրանից յետոյ ռուսական և գերմանական դես-

պաններն, որպէս պետութիւնների երկու քաղաքական խմբակների ներկայացուցիչներ, սկսում են մէկտեղ ճշշում գործադրել Դոան վրայ՝ նրան իրենց ընդունել հարկադրելու իրենց մէջ մշակած կրնատ ծրագիրն, որի համաձայն Հայաստանը բաժանուում էր երկու հատուածների և գտնուում է օտարերկրացի երկու գններալ ինսպեկտորների կառավարութեան ներքոյ:

Շուտով, սակայն, գերմանական դեսպանատան պնդումները թուլանում են, իսկ յետոյ և բոլորովին ընդհատուում: Այդ նշանակում էր՝ որ գերման կառավարութեան ցանկութիւնները—թեքել իւր կողմը ոչ միայն թիւրք ղահիճներին, այլ և նոցանից տանջւած հայերին, վերջիններիս մօտ լիակատար պարտութիւն են կրել: Գերման դիւանագիտութեան այդ բաւականին միամիտ հաշիւն այն էր, որ Դոան իրեն երախտապարտ կմնայ բարենորոգութիւնները կրճատելուն համար, իսկ հայերը՝ նոցա թոյլտուութեան համար, թող թէ և նման կրճատ սահմաններում: Այն ինչ, ռուսական նախագծի սարքածն եռուն զայրոյթ է առաջ բերում տաճկահայերի մէջ Գերմանիայի դէմ: Բերլինից հրաւիրւած գերմանացի հայադէտ, դոկտոր Լեպսիուսը, չկարողացաւ յաղթահարել հայ հասարակութեան նման տրամադրութիւնները՝ թէ թիւրքերիայում գերմանական կառավարութեան հաշուով զպրոցներ բանալու խոստումներով ու թէ նոյնպէս Օսմանեան պետութեան զինեալ ոյժերի հրամանատարութիւնը գերման սպաներին անցնելու հեռանկարով.—այս վերջին ռեֆորմը, պատւելի դոկտորի կարծիքով, պիտի միանգամայն ապահովէր հայերի կեանքի ու գոյքի անձեռնմխելիութիւնը:

Տեսնելով իւր լարախաղացութիւնների անաջողութիւնը, Գերմանիան բանակցութիւնների վերջում հայերի նկատմամբ ծայր թշնամական դիրք է բռնում: Այսպիսով կանխօրէն պետութիւններին մշակւած բարենորոգութիւնների նախագծով զիմելու պարտականութիւնը թիւրքերին, համաձայն 1914 թւի յունւարի 26 ահտի, ստանձնում է միայն Ռուսաստանի նկատմամբ:

Յունւարի 26 համաձայնագրի ահագին նշանակութիւնը Ռուսաստանի համար այն է, որ այդտեղ Դոանը պաւտօնապես քնդուում է ռուսական հովանաւորութիւնը տաճկահայերի վրայ, այսինքն՝ Բերլինի վեհաժողովի զաշնադրութեան 61 յօդւածից մենք նորից գալիս ենք Սան—Ստեֆանոյի 16 յօդւածին: Մի քիչ առաջ, 1913 թւի նոյեմբերի 4/17, երկար բանակցութիւններից յետոյ, Պոլսում ստորագրուում է թիւրք—պարսկական սահմանադժման պայմանագիրը, որի մէջ յաղթանակում էր ռուս—անգլիական տեսակէտը, այսինքն հաստատուում է մինչեւ 1905 թ. փաստօրէն գոյութիւն ունեցող սահմանը, երբ տաճիկները սկսել էին

իրենց գրաւումները¹⁾: Այսպիսով, մեր դիւանագիտութիւնը տանում է երկու խոշոր յաղթանակ՝ Պոլսում գերմանական ազդեցութեան ամենաուժեղ շրջանում: Ի հարկէ, այդ յաղթանակների հետ Գերմանիան հաշտուում է միայն նրա համար,—որ նա դեռ ևս բոլորովին պատրաստ չէր մեզ հետ պատերազմելու և որ նա այդ բանին թիւրքերին բաւարար չափով դեռ ևս չէր պատրաստել: Սակայն նա շուտով անցնում է այդ պատրաստութեան:

1913 թւի նոյեմբերին գեներալ Լիման Ֆոն—Սանդերսի զինւորական միսիան ամուր կերպով հաստատուում է Բոսֆորի ափերին, ու թէև, երբեակ համաձայնութեան բողոքների շնորհիւ, գններալ Սանդերսն շուտով հրաժարեցուում է Պոլսի կորպուսի հրամանատարութեան պաշտօնից, այնու ամենայնիւ նա մնում է բանակի փաստական ղեկավարի դերում,—ու նրա ազդեցութիւնն էլ աւելի է ուժեղանում կատաղի գերմանաւէր էնվէր—փաշային զինւորական նախարար նշանակւելուց յետոյ:

Նա ինձ թոյլ եմ տալիս յայտնելու, որպէս իմ սեփական կարծիքը, որ Սանդերսի միսիան երևալու ըողպէց, եթէ ոչ առաջ, ազդեցիկ երիտասարդ—թիւրքերի մեծամասնութիւնն ու յատկապէս զինւորականները՝ որոշում են ապագայ համաշխարհային բաղիւման պահուն բաղկանեան պարտութիւնների անարգանքն իրենցից սրբելու համար Գերմանիայի կողմն անցնել: Առաջապէս բոլոր պետութիւնների հետ բարեկամական խաղեր խաղալու նոցա փորձերը սկսում են աւելի ու աւելի անպատշաճ ու թափանցիկ կատակերգութիւնների բնոյթ ստանալ: Ախորժալուր ճառերի ազմկի տակ, արտասանւած՝ ռուս—տաճկական, թիւրք—ֆրանսիական, իտալո—թրքական և ուրիշ մտեմուքեան կոմիստեներում—երիտասարդ—թիւրքերը շարունակում են կոտորել իրենց քրիստոնէայ հպատակներին—յոյներին ու սլաւոններին—ու գերման ուսուցիչների օգնութեամբ հատուցման պատրաստել: Իսկ նոցա խոստացած հատուցումը շատ էր գայթակղեցնող,—ու մենք հազիւ թէ սխալւենք, եթէ ասենք՝ որ ծրագրի մէջ մտնում էր յաղթական մուսքը թիֆլիս ու Կովկասի միացումը թիւրքիային:

Այնու ամենայնիւ, երբ Ռուսաստանի ու Գերմանիայի մէջ պատերազմը բռնկւեց, ինքնազոյութեան բնազդն երիտասարդ—թրքական ազգայնամոլներին ներշնչեց որոշ զգուշութիւն: Նոքա

1) Սահմանագծային յանձնաժողովի ռուս անդամ Վ. Ֆ. Միկուսկու եւ անգլիացի—Wratislaw—ի եռանդի շնորհիւ, յաջողում է տեղում սահմաններն որոշել մինչեւ ռուս—տաճկական պատերազմի սկիզբը, այնպէս որ այդ նոր սահմանը կարող է հիմք ծառայել ապագայ հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ:

ու պաշարեղէն: Գերմանական հրամանատարութեան փողն 4 հնչում Բոսֆորի ու Դարդանէլի ամրութիւններին, և Օսմանեան պետութեան ամբողջ բանակն ու նաւատորմիլը գերմանական հրամաններին է ենթարկուում: Մի խօսքով, այն, ինչ չյաջողեց Գերմանիային անել Բելգիայում, յաջողեց նրան՝ Տանկատանում: —նա գրաւեց առանց դիմադրութեան չեղոք պետութեան մի մասը մայրաքաղաքով հանդերձ:

Պատմութիւնը կը վկայի, որ երեակ նամաձայնութեան պետութիւնները, չնայած Թիւրքիայի նման գրգռեցուցիչ ընթացքին՝ գործադրել են իրենցից կախած բոլոր միջոցները, որպէսզի յետ պահեն նրան պատերազմ յայտարարելու ճակատագրական քայլից: Կապիտան Նրան պատերազմ յայտարարելու ճակատագրական քայլից, և այդ այն դէպքում, երբ իրենց գերմանացի նոր դաշնակիցները և ալիքի տակ միանգամայն երես առած Թիւրքերն ամեն ազդեցութեան տակ միանգամայն երես առած Թիւրքերն ամեն տեսակի ճնշումների էին ենթարկում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հպատակներին, պատերազմական կարիքների համար գրաւում էին նրանց ունեցւածքը, իսկ երբեմն և բանտ էին նստեցնում առանց որևէ շարժառիթի:

Մի կողմից՝ չեղոքութեան բոլոր նման խախտումների դէմ համաձայնութեան դեսպանութիւնները դուրս էին գալիս աւել կամ պակաս սուր բողոքներով, նախազգուշացնելով Թիւրքերին՝ որ նոքա վտանգի են ենթարկում իրենց գոյութիւնը: Միև կողմից՝ համաձայնութեան պետութիւններն ընդ առաջ են գնում նախարարութեան չափաւոր անդամների ցանկութեան և իրենց համաձայնութիւնն են տալիս տնտեսական և իրաւական դաշնադրերի վերացման մի պայմանով միայն, — որ Թիւրքիան ժամանակակից դատաստանական կազմակերպութեան կանցնի և կը հետևի ապագայում իսկական չեղոքութեան, որն առաջին հերթին պիտի արտայայտուի «Գերեխի» ու «Բրեսլաուի» գերմանական նաւախումբերն արտաքսելուն մէջ: Համաձայնութեան պետութիւններն անգամ պարտաւորուած են Թիւրքիայի անկախութեան ու անձեռնմխելիութեան գրաւոր խոստումն տալ¹⁾:

Տաճկական կարիքներում, յաղթանակում է, սակայն, ծայրայեղ հոսանքն ու Դուռը օգոստոսի 27 նոտայով ազդարարում է դեսպանատներին իւր նախաձեռնութեամբ թէ տնտեսական ու թէ իրաւական դաշնադրերը վերացնելու մասին: Այս նոտան առաջ է բերում բոլոր — անգամ գերմանական և անտրիական դեսպանատների դժգոհութիւնը: Բայց, մասնակցելով բողոքներին՝ այս

1) Այդ բանակցութիւնների մանրամասները կարելի է գտնել ռուսական «Նարնչադոն» եւ անգլիական «Կապույա» զրքերի մէջ, որոնք վերաբերում են Թիւրքիայի հետ պատերազմելու նախընթաց շրջանին:

վերջինները զեկավարուում են, ի հարկէ, միայն կասկածը փարատելու նպատակով, հաստատելով՝ որ իրենք չեն հակաօրէն միջոցը Դուռն ներշնչողները: — հետեւալ բողոքին նոքա այլ ևս չեն մասնակցում: Համին ընկնելով, Դուռը փակում է յետոյ օտարերկրեայ պոստամտներն ու միջազգային սանիտարական խորհուրդը: Այնուամենայնիւ համաձայնութեան պետութիւնները շարունակում են իրենց խաղաղասէր քաղաքականութիւնը: Երբ Դուռն զգում է, որ իւր քմահաճ ցանկութեամբ չի հասնի նպատակին՝ առաջարկում է համաձայնութեան պետութիւններին բանակցութիւններ սկսել, — վերջիններս չեն հրաժարուում այդ առաջարկից և շարունակում են բանակցութիւններն ուղիղ մինչև պաշտօնական խղումը:

Երբեակ համաձայնութեան պետութիւնների նման վարեցողութիւնը թելադրուում էր նոցա, ի հարկէ, ոչ այնքան Թիւրքիան կորստից փրկելու ցանկութեամբ, որքան նոցա ձգտումով — չունենալ մի աւելորդ, թէն ոչ առանձինն վտանգաւոր, հակառակորդ ևս: Յամենայն դէպս, տաճիկ բախտախնդիրները՝ մերժելով համաձայնութեան պետութիւնների՝ Թիւրքիայի անկախութեան ու անձեռնմխելիութեան առաջ խոստումը, ծանր յանցանք են գործում իրենց հայրենիքի նկատմամբ: Եւ չեմ կարող այստեղ չյիշատակել անգլիական դեսպան սեր Լիւիս Մալլեքի թունոտ խօսքերն, ասւած այդ առթիւ Թալաթ-բէյին: — «Ես լսել եմ, որ տաճիկ կառավարութիւնը նշանակութիւն չի տալիս գրաւոր յայտադրին, որը ներկայացրել ենք ես ու իմ ֆրանսիացի և ռուս պաշտօնակիցները նրա անձեռնմխելիութեան նկատմամբ: «Ես շատ էի զարմացած նման վերաբերումից, բայց ինքս անհատապէս որոշ թեթևութիւն զգացի. որովհետեւ Թիւրքիայի անկախութեան և անձեռնմխելիութեան նման խոստումն համազօր է այն բանին, երբ գուր մէկի ապրիլու վտանգացումն էք տալիս այն ժամանակ, երբ նա որոշել է ինքնասպան լինելը¹⁾»:

Բայց ում էր պատկանում այդ ժամանակ իշխանութիւնն Օսմանեան պետութեան հայրենիքում:

Ոչ սուլթանին, ի հարկէ, այդ 33-ամեայ բերդարգելութեան մէջ զառամած, բարեհոգի ու անկամ ծերունուն: Ոչ պարլամենտին՝ որն այդ ժամանակ չկար և ընդհանրապէս կորցրել էր ամեն մի նշանակութիւն: Ոչ կառավարութեան գլուխ անցած՝ մեծ եպարքոս պրինց Սաիդ Հալիմ-փաշային: Այդ դատարկ, սնապարծ ու թոյլ մարդու ամբողջ դերը կայանում էր երբեակ համաձայնու-

1) Blue Book, Events leading to the rupture of relation with Turkey (1914), № 64.

Իմ յեշտառակած հինգ անձնաւորութիւններէց թերեւ միայն Ֆիննանտերի նախարար Չալիլը-բէյն էր օժտւած պետական գործ- չի որոշ աւելաներով և ընդունակ գիտակցելու թէ երբեք եւս

Ինչ վերաբերում է մեքուսներին պալատի նախագահ Խալիլ-բեյին, նա արդեն խաղացել է այս ճգնաժամի մեջ առկա քան կասկածելի դեր։ Որպես Հմիւննիայի նախկին իրաւաբան, լսած լինելով իւրաւաբանական որոշ գաղաթաց Ֆրանսիայում, Խալիլ-բեյն առանց դժւարութեան երկոտասարդ-թիւրքերի մեջ ակա-նաւոր իրաւագէտի համբաւն էր ձեռք բերել։ Այդ պատճառով և նրան է յանձնուում դեսպանութիւնների հետ բանակցութիւններ վարելու միտին այն պայմանների մասին, որոնցով նոքա կ'հա-մաձայնէին դաշնագրերը վերացնել։ Խոստանալով դեսպանու-թիւններին՝ որ նա կ'մշակի օտարեկրացիների մի այնպիսի կանոնադիրք, որը միանգամայն կապահովի նոցա զրութիւնը, և որ մինչև նրա մշակումն իրաւական դաշնագրերի վերացման օրէնքը չի գործադրուի, — Խալիլը չի կատարում իւր խոս-տումներէց ոչ մէկը և ոչ միւսը։ Դատաստանական դաշնագրերն

ներք թալաթը կարծում էր, թէ թիւրքիայի շահերը մտերմութիւն են թելադրում երրեակ համաձայնութեան հետ:

Երբ թիւրքիան կարևոր գտաւ ծայրայեղ ազգայնամոլական քաղաքականութեան հետեւել ու նման մտերմութիւնն անհնարին դարձաւ, թալաթը ստիպւած եղաւ Գերմանացիներին վրայ յենւել: Այնուամենայնիւ, ըստ իմ համեմատ կարծիքի, նա երբէք էլ Գերմանիայի հետ ֆորմալ դաւանակցութեան կողմնակից չէր, այլ պաշտպաններէն էր անկախ քաղաքականութեան:

Իսկ վերջին տաճնապի ժամանակ արդէն նա, ըստ երեւոյթին, Զաւիդի համախոհներէն էր և ցանկանում էր մի առժամանակ սպասողական չեզոքութեան մէջ մնալ՝ քաղելով նման դրութիւնից բոլոր հնարաւոր օգուտներն, այն է—վերացումն իրաւական ու տնտեսական դաշնագրերի:

Ու չնայած այդ բոլորին, թալաթն, անկասկած, ներկայ է գտնուել Բարոն Վալդեմարսի մօտ տեղի ունեցած պատմական նիստին, ուր թիւրքիայի բախտն է որոշել: Ես կարծում եմ, որ նա Ռուսաստանի հետ պատերազմելուն իւր համաձայնութիւնն է տւել՝ խիղճը բռնադատելով ու վատ նախազգացումներով: Ժիշտ է, թալաթը—յայտնի ազգայնամոլ է, պանիսլամական ու Բալկանեան պատերազմի վրէժը երազողներից. բայց նա այն թիւրքերից է, որոնք պիտեն Ռուսաստանի հզօրութիւնը հաշի առնել, նա կ'զերադառնէր նրա վրայ յարձակւել միայն վերջինիս Գերմանիայից կրած պարտութեան դէպքում: Բայց արգելք հանդիսանալ անժամանակ պատերազմին նա, սակայն, չէր կարող: Զօրանալ հաւաքի օրւանից փաստօրէն ամբողջ իշխանութիւնն անցաւ Գեներալխիմուս Էնվերին, ու քաղաքացիական զինուորորդ, չցանկանալով պատմութեան բեմից իջնիլ՝ ժամանակաւորապէս իւր գլուխն է իջեցնում զինուորական զեկավարի առաջ:

Ես այժմ անցնում եմ թիւրքիայի ակամայ ստեղծուած երբորդութեան ամենատիրապետչակ անդամին—Էնվերին:

1908 թւին ոչ ոքի յայտնի 26-ամեայ սպան, ինչպէս և մակեդոնական բանակից նրա ընկերների մեծ մօտը, պատկանում էր երիտասարդ—թրքական յեղափոխական կազմակերպութեան: Մի երջանիկ դիպած նրան աչքի է ձգում: Որպէս աղիւտանդը դեներալ Խալիլէտօր Հիւսէյն Հիւմի—փաշայի՝ նա իմանում է բացւած դաւադրութեան մասին և այդու, առանց ժամանակ կորցնելու, մի խումբ զինուորների հետ դէպ սարերը բարձրանում ու այնտեղից ապստամբութեան զրօշը պարզում, կանխօրէն իւր առնելը նրա վրայ կերտելով: Դժուար է ասել՝ թէ փառքի որպիսի բարձրութեան կ'հասցնէին ժողովրդական ոգևորութեան ալիքները երիտասարդ Էնվեր—Բեյին, եթէ նա այդ ժամանակ մտնէր

Ստամբուլ: Բայց արդեօք ինքն էր այդ ժամանակ դեռ շատ համեստ, թէ «Միութեան և յառաջադիմութեան» կոմիտէն խոչընդոտ հանդիսացաւ՝ այսպէս թէ այնպէս Էնվերը Նոր Հոռմում յաղթական մուտքի չարժանացաւ: Դրա փոխարէն, Էնվերը զինուորական գործակալի պաշտօնով Բերլին դնաց ի դէպս շատ ձեռնտու Վիլհելմ կայսեր համար, որը, իհարկէ, բոլոր միջոցները գործադրեց իւր թագաւորի—Վիլհելմի հին բարեկամ—սուլթան Աբդուլ—Համիդի—դէմ ապստամբած երիտասարդ տաճիկ սպային կախարդելու համար: Սակայն այս անգամ Էնվերին չ'վիճակեց երկար մնալ Գերմանիայում: 1909 թւի մարտի 31-ի յետադիմական յեղաշրջման հենց լուրն առնելուն պէս՝ նա դէպ Սուրուն սլացաւ, ապրիլի 13-ին Մահմուդ—Շեֆկէդ—փաշայի բանակի հետ մէկտեղ մտաւ Ստամբուլ, աչքի ընկաւ խոովարար զինուորներից զօրանոցները յետ գրաւելու ժամանակ ու այսպիսով ազատութեան գործին նա ակելի շօշափելի ծառայութիւններ մատուցեց, քան այդ 1908 թւին էր: Պիտի մտածել, որ հենց այդ մրբկածուփ ապստամբութեան օրերին էր՝ որ Էնվերի գլխում Նապօլեոնեան երազը ծնունդ առաւ: Միթէ նա չ'փրկեց Կոնվենտը, այսինքն—կոմիտէն: Բայց երիտասարդ—թիւրքերն ամբողջովին այդ տեսակէտը, դեռ ևս չ'ունէին. Մահմուդ—Շեֆկէտն առժամապէս խաւարացել էր երիտասարդ փառասէրի աստղն,—ու 1909 թւի ապրիլեան 13-ը Էնվերի համար այն հետեանքը չ'ունեցաւ, ինչ 1795 թուի Vendémiaire 13-ը ունեցաւ Բոնապարտի համար,—«ազատութեան հերոսը» սուլթան Աբդուլ—Համիդի գահընկեցութիւնից յետոյ նորէն վերագարձաւ Բերլին զինուորական գործակալի կոչումով զերմանական կայսեր «սրբազան» անձնաւորութեան մօտ մնալու համար:

Ըստական պատճառով տաճիկական Նապօլեոնի թեկնածւի առաջ նոր հեռանկարներ է բանում: Իհարկէ, Տրիպոլիսի պաշտպանութիւնը չի ծածկում Էնվերին այն անթառամ փառքով, որով պահւում է Նապօլեոնը Եգիպտոսում: Այնուամենայնիւ չի կարելի բացասել՝ որ Էնվերն էր ոգին այդ պաշտպանութեան, որը նրա առնելը փառքով է շրջապատում ողջ մուսուլմանական աշխարհում: Երբ պատերազմն է սկսում Բալկանեան դաշնակցութեան հետ, Էնվերը, կրկին հետեւելով նոյն աշխարհակալի օրինակին, վերագառնում է հայրենիք: Կարելի է մինչև անգամ նմանութիւն գտնել Դիրիկտորեան ոչնչացնող 1799 թւի Բրումերի 19 յեղաշրջման ու Քեամիլ—փաշայի կարինետը տապալող 1913 թուի յուլուարի 10 բմբոստացման մէջ,—թէ Բրումերի 19-ի յեղաշրջումն անցել է առանց իւր հպատակի ձեռքով զինուորական նախարարի սպանութեան: Բայց այստեղ էլ նմանութիւնը կանգ է առնում: Տաճիկական յեղաշրջման չի հետեւում Մանրենգալի ձախառամարտն, այլ

միայն—Բուլղարներից դատարկուած Իգրինի անաբիւն գրաւումը: Սակայն, բախտն այս անգամ էլ էնվերին նրա մատուցած ծառայութիւններից աւելի է վարձատրում: Տաճկական բանակն և ժողովուրդը կարիքն էին զգում գէթ խարուսիկ յաղթութեան ու գոհունակութեամբ վերադառնալու: Իգրինի գրաւումն ազգային հերոս՝ էնվեր—բէյի կորուլին ու հանճարին: Իսկ 1913 թւի դեկտեմբերին արգէն էնվեր—փաշան նշանակուած է Թիւրքական պետութեան զինւորական նախարար:

էնվերի այս համառօտ կենսադրականից գժւար չէ համոզել, որ նապոլէօնական նրա մէջ քիչ բան կար: Դա միայն բախտաւոր արկածախնդիր էր, քաջ, անգուժ պրուսացու պէս,—առանց որ և է բարոյական տւեալների, առանց հանճարի նշոյլի: Բայց տաճկական ճգնաժամի պատմութեան համար շատ կարեւոր է այն հանգամանքը, որ էնվերն, անկասկած, 1914 թւի ամառն իրեն համարում էր գոնէ Թիւրքիայի առաջին կոմսուլը: Թոյլ զառամեալ սուլթանն, իհարկէ, հաշի մէջ չէր մտնում,—ի դէպ էնվերը շուտով նրա ազգակիցն է դառնում, ամուսնանալով կայսրական տան պրինցուհու հետ:

Տաճկական զօրահաւաքի բռնկին Թիւրքիայի փաստաբան տեւէ անկասկած էնվեր—փաշան էր: Ջեմալի մացրած ահաբեկումից յետոյ՝ երիտասարդ—Թիւրքերի թշնամիները չքացել թագնէլ էին: Այգուո նա կարող էր իւր ամենափառասէր միտումներ իրականացման մասին երազել, իսկ բռնկուած իրողական պատերազմը նրան պիտի թւար ամենայարմար առիթն այդ բանի համար: Տարւելով գերմանական միլիտարիստական ոգով,—էնվերը կուրօրէն հաւանում էր Գերմանիայի յողթանակին ու նրա օգնութեամբ՝ պանթիւրքութեան երազների իրականացման հնարաւորութեան: Այդ պատճառով էլ նա նա ներկայացաւ որպէս Բարոն Վանգեննայմի ամենաջերմ աջակիցը Թիւրքիան երբեակ համաձայնութեան հետ պատերազմի գիրկը նետելու գործում:

Իրենց հերթին Գերմանացիները, թէև միանգամայն հաւատում էին էնվերի ներածութեան, այնուամենայնիւ միջոցներ են ձեռնարկում Պոլսում մի այնպիսի դրութիւն ստեղծելու, որը նոցա ապահովէր նման յուզումնալից շրջանում բոլոր հնարաւոր պատահարներից: Մի քանի հազար Գերմանացի սպաներ ու զինւորներ չէին կարող, իհարկէ, ըստ ամենայնի խարսխել Գերմանական տիրապետութիւնն Օսմանեան պետութեան մայրաքաղաքում՝ բայց «Գերենի» ու «Բրեսլաուի» ներկայութիւնը միանգամայն է փոխում դրութիւնն ու ուժգնօրէն առաջ մղում Թիւրքիայի «Ազգայնացումը».—լինելով ուժեղ ամբողջ տաճկական նաւերը կարող էին երկու ժամուայ ընթացքում Պոլիսը փլատակ-

ների կոյտի վերածել: Գերմանական դեսպան բարոն Վանգեննայմի իրեն յատուկ կոպիտ ցինիզմով չի յապաղում ընդգծելու ստեղծուած դրութիւնը: Զբաւականանալով մեզ գրողնէլ տաճկական միութաստրական խորհուրդը սեպտեմբերի սկզբներին որոշում է նաւատորմին Սև ծովը շուգարկել: Բայց այդ չէր խանգարում Գերմանական դեսպանին գրեթէ ամեն օր ուղարկել այնտեղ իւր նաւերը, իսկ մեծ եպարքոսին էլ՝ հետեւալն ազդարարել.—«Գերմանական նաւերն միայն մինչև մի որոշ աստիճան ենթարկուած են Թիւրքերին ու նոքա նշանակւած են ծառայելու չէ թէ տաճկական, այլ զլխաւորապէս գերմանական շահերին»:

Ինձ այժմ քննում է պատասխանել այն հարցին, թէ ինչու Թալաաթ, Ջեմալ կամ ուրիշ հայրենասէր—սպայ Սիցքիւեան ըմբիթի կամ Բարդուղիմէոսեան գիւսերուայ պէս Գերմանացիների ջարդ չ'կազմակերպեցին: Անկասկած է, իհարկէ, որ Թալաաթը կանգ չէր առնի էնվերին չեղօքացնելու խնդրի առաջ՝ եթէ այդ գտնէր կարեւոր հայրենասիրական նպատակով, ինչպէս իւր ժամանակին, էնվերի համաձայնութեամբ, առանց երկար ու բարակ կշռադատելու նա զինւորական նախարար Նազիմ—փաշային ցած իջեցրեց պատմութեան բեմից: Ժիշտ նոյնպէս Թալաաթ կամ Ջեմալ չէին քաշուի Պոլիս ներս խուժած Գերմանացիների ջարդին անցնելու, եթէ այդ նոցանից հանգամանքները պահանջէին: Բայց դրութիւնն այնպէս էր, որ էնվերի ու Գերմանիայի դէմ յարուցած շարժումը համակրանք չէր վայելի տաճկական սպայութեան շարքերում,—որոնք թէ հիմնաւորապէս մշակուած էին Գերմանական սպաներով ու այլ գործակալներով ու թէ ենթակայ՝ Գերմանական փառահեղ յաղթութիւնների շուրջը պատող շինծու լուրերի մոլորութեան, որոնց տարածողն էր գերմանացիներից կաշառւած Թիւրքական մամուլը¹⁾: Դաւադիրներից էնվերի օւ գերմանական սպա-

1) Ըստ դեսպանութեան հաւաքած լուրերի, այդ շրջանում տաճկական թերթերը Գերմանիայից ու Աւստրիայից հետեւեալ գումարներն են ստացել.—

ԹԵՐԹԵՐԻ ԱՆՁՆԵՆԵՐԸ:		Աւստրիայից	
	Գերմանիայից ստացւած գումարները՝ տաճկական դր:		Աւստրիայից ստացւած գումարները՝ տաճկական դր:
Իկդամ	2,500		1,000
Սաբախ	2,000		1,000
Թանիկ	2,000		1,000
Թաւիքի էֆաւ	2,000		500
Թերզուման	500		500

(Տես ուսումնական նարնջադոյն գիրքը, № 83)

ների գէմ կազմակերպած յարձակումն ամենալաւ դէպքում կարող էր տօնել դէպ ներքին քաղաքացիական կռիւը, որի ելքն անյայտութեան մշուշով էր պատած, ու որի առաջին հաւանական զոհերը թալաթին ու Ջեմալը պիտի լինէին: Այդ պատճառով տարօրինակ երրորդութիւնը չ'քայքայեց,— ու 1914 սեպտեմբերի 28 գերմանական զեպանատան տեղի ունեցած պատմական նիստին բոլոր երեքն էլ թիւրքիան Գերմանիային յանձնեցին, երկուսը, թերևս անգիտակ արածին ու պայմանը պատեհ ժամին խախտելու յետին գիտաւորութեամբ, իսկ էնվերը — միանգամայն գիտակցաբար ու լի հաւատով դէպ իւր քաղաքականութեան հանձարեղութիւնը: Այսպիսով, «ազատութեան հերոս» կոչեցեալի վրայ է ընկնում հայրենիքի կործանման ամենածանր պատասխանատուութիւնը:

III

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՄԻԿ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

Երիտասարդ թիւրքիայի ամբողջ պատմութիւնը խորը ողբերգութեան քամին է փչում: Կուի դրօշը բարձրացնելով Աբգուլ — Համիդի բռնապետութեան դէմ, երիտասարդ — թիւրքերն ենթակեցին իրենց հայրենիքը նախ՝ լեռնականական ակումբին — «Միութեան և յառաջադիմութեան» կուսակցութեան կոմիտէին, իսկ ի վերջոյ — էնվերի բռնակալութեան: Նպատակադրելով թիւրքիան մուսուլմանական աստուածպետութիւնից վերածել իրաւական պետութեան, — նոքա չ'վերցրին նրանից շերիաթի կապանքները, տարւեցին ամենավտանգաւոր պանիսլամականութեամբ ու չ'մշտեցին դատարանի ու վարչութեան մէջ քիչ-շատ շօշափելի բարենորոգութիւններ: Գրելով իրենց դրօշակի վրայ «օսմանականութիւն», — նոքա բոլոր աշխցեղ ժողովրդներին յուսահատութեան հասցրին, իսկ մի քանիսիներին էլ ապստամբութեան գիրկը նետեցին:

Իսկ այն ինչ երիտասարդ — թրքական յիզափոխութեան առաջին ամիսներին կարելի էր ուրիշ ելքի սպասել: Եւ, իրօք, եւրոպան, ու մասնաւորապէս Ռուսաստանը չ'պիտի ամոսոսան՝ որ նոքա երիտասարդ — թիւրքերին ժամանակամիջոց են տւել իրենց ինքնանկախ գոյութեան իրաւունքն ապացուցելու: Այդպէս աւելի լաւ: Այժմ պատմութիւնը չի ասի՝ թէ տաճիկ ժողովրդին իւր սուլթանների մեղքերի համար հնարաւորութիւն չ'տրւեց աշխարհին իւր կենսունակութիւնն ապացուցելու:

Այո, առաջին օրերին ու ամիսներին երիտասարդ — թրքական

յոյգերը գեղեցիկ էին: Դժուար էր կասկածել տաճիկ երիտասարդ սպաների վառ հայրենասիրութեան մէջ, դժուար էր երիտասարդ — թրքական պարագլուխների անկեղծութեանը չ'հաւատալ: Պատմաբանն այդ կ'ընդունի: Բայց նա ստիպւած պիտի լինի նոյնպէս ընդունել՝ որ տաճիկ հասարակական կեանքի նման փթթումն շարունակեց շատ կարճ ժամանակ — մի քանի ամիս միայն — ու վերջացաւ ռէակցիայի պարտութիւնից յետոյ 1909 թ. ապրիլին: Մի շատ զբաղեցուցիչ երևոյթ տեղի ունեցաւ: Երիտասարդ — թիւրքերն Աբգուլ — Համիդի ռէակցիան խորտակեցին, բայց փոխանակ յանուն իրաւունքի և ճշմարտութեան իրենց յաղթանակն օգտագործելու, նոքա աստիճանաբար իրենց բոլոր գաղափարներին դաւաճանեցին:

Ինչ թւում է, որ երիտասարդ — թիւրքերի նման ցաւալի էությունից իբրեւ բարդ պահանջները կարելի է մի գլխաւորի վերածել, — երիտասարդ — թիւրքերը չուին գէթ մի տաճիկ իրօք խոշոր, չասենք արդէն մեծ գէմը, իսկ այն ինչ թիւրքիայի փրկութեան համար հարկաւոր էին հանձարն ու երկաթեայ կամքը Պետրոս Մեծի, Հենց որ 1909 թ.ի մարտի 31 յետադիմական յեղաշրջումը ցոյց տւաւ երիտասարդ — թիւրքերին, թէ նոցա ու ժողովրդի մէջ անդունդն է տիրապետում՝ նոքա իսկոյն թողին իրենց երկրի մութ ոյժերի հետ կուելու ամեն մի ցանկութիւն: Ու դարձան մութ եւ իրենք:

Երիտասարդ — թիւրքերը — գրեթէ բոլորն էլ առանց կրթութեան մարդիկ են եւրոպական մտքով: Բայց նոքա բոլորը, թէ՛ պէտեւ մակերեսային, ծանօթութիւն ունէին Ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութեանը, գլխաւորաբար ըստ Լուի Բլանի, ու շատ էին սիրում համեմատութիւնները նրա գործիչների հետ: Եւ իրօք, պիտի ընդունել թալաթի զուտ ռոբեսպիէրեան պատրաստակամութիւնն յանուն հասարակական բարիքի զոհարեւելու իւր համաքաղաքացիներից իւրաքանչիւր մէկի կեանքը: Կարելի է, թերևս, Ջավիդի մէջ գտնել Նեկեթի որոշ գծերը. կարելի է ասել՝ թէ Հիւսեյն Ջավիդի զաւաճն երբեք յաջող նմանում էր Կամիլի Դեմուլենի գրչին, և ընդունել՝ որ լրտեսութեան սպաարիզում Ֆուսէն կարող էր դասեր վերցնել Ջեմալից: Բայց այդ բոլորը քիչ էին թիւրքական պետութիւնը վերակազմելու համար: Կուրբ տաճիկ ժողովրդի սոսկալի տգիտութեան ու կրօնական մոլեռանդութեան հետ վեր էր միջակ մարդկանց ոյժերից, որոնք իրենց որպէս Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան հերոսներն էին երեւեակում, իսկ իրօք միայն Բաբաուսներ էին: Նոցանից լաւերին փչացրեց առաջին հանդիպումն իշխանութեան, նոցա յետևից ազահօրէն շարւեցին ուրիշները, — ու յանուն գաղափարների մղող

կախը շատ շուտով փոխանակեց անհատական շահերի շուրջը մղող կռիւ, վերջին հաշուով ստեղծելով՝ անշխանականութիւն, բախտաւոր արկածախնդրի դիկտատուրա ու ենթարկումն օտարի լծին: Ու այն երիտասարդ-թրքական սպաները, որոնք յանուն թիւրքիան ներդաշնակ միջամտութիւնից ազատելուն 1908 թ.ին ապստամբութեան դրօշն էին պարզել, այսօր—շախմատախաղի զինւորներ էին գերմանական զլխաւոր շտաբի ձեռքին:

Ողբերգութիւնը տանկական ժողովրդի կայանում է նրանում, որ նա համաշխարհային բռնում իր երևան գալու օրունից իւր գոյութիւնն արդարացնելու համար կուլտուրայի տեսակետից ոչինչ չի արել: Ուրիշ ժողովուրդների կեանքի մէջ մտել է նա միայն արցունքների և արեան հեղեղներով, նա բերել է նրանց այլացեղների ու այլադաւանների ստրկութիւն, ու միայն ստրկութիւն: Տիրապետելով հին կուլտուրական ցեղերին—յոյներին, արաբներին, սլաւոնական ժողովուրդներին, գրաւելով սքանչելի քաղաքը, աշխարհի մայրաքաղաքը՝ տաճիկ ժողովուրդը ճահճացել է: Ընդունելով հաւատն իրենցից ցեղով տարբեր արաբներից, նա չ'կարողացաւ ազգային մոնսուլմանական եկեղեցի ստեղծել: Աղքատ տաճիկական լեզուն հրաժարւում է վերացական մտածողութեանը ծառայելու ու գրեթէ իւր ամբողջ պաշարը վերացական հասկացողութիւնների քաղում է արաբական բանասիրութեան ովկիանոսից: Բայց և զգեստաւորելով արաբական մտքի փառահեղ հագուստով, զարդարելով պարսկական բանաստեղծութեան զանաւարանից գողացուած թանգարժէք քարերով՝ տաճիկ ժողովուրդն այնուամենայնիւ չ'ծնեց և ոչ մի մեծ գաղափար: Զ'սեց աշխարհը նրանից նոր ձայն ու երգ, չ'տեսաւ նոր դէմք ու ձև: Զ'կտակեց տաճիկ ժողովուրդն իր յետնորդ սերունդներին և ոչ մի անուն բանաստեղծի, նկարչի, քանդակագործի, երաժշտագետի, գիտնականի, որը հիացումով ու սիրով կրկնէր մարդկութիւնը: Դա-դա-տարկազոյն—ժողովուրդ է: Նրա պատմական միասնական միայն աւերելն է եղել, իսկ աւերելու համար—չի պահանջում ոգի: Բայց ազգային կեանքի հիմունքներ ստեղծելու համար ոգի հարկաւոր է, ու հենց այդ է՝ որ թիւրքիան չունի: Եւ իդուր էին աշխատում մի ժամանակ երիտասարդ-թիւրքերը նրա մէջ այդ ոգին մտցնել: Նոքա իրենք մարմինն էին նոյն մեռած մարմնից:

Եւ այժմ այդ անկեանք, իներտ զանգւածը զեղաւորում է Գերմանիան: Նա, իհարկէ, չի ցանկանում նոր կեանք ներշնչել թրքական պետութեան: Նրան հարկաւոր է միայն պատերազմի ժամանակ գալվանացնել Տաճաստանը: Եւ այդ պատճառով Գերմանիան դիմում է թիւրքերի բոլոր պապենական բնազդներին և, ի միջի այլոց, աշխատում է նոցա երևակայութիւնը գրգռել սըր-

բազան պատերազմի հին ուրաւկանով: Ու ահա Գերմանիայի հենց այդ քստմնելի խաղն իսլամի հետ ու այդ խաղին թիւրքիային ենթարկելն ինձ թւում է աւելի քան բնորոշ թէ առաջինի ու թէ վերջինի համար: Այդ պատճառով ես ինձ թոյլ եմ տալիս քիչ երկար կանգ առնելու նրա վրայ:

Այսպիսով՝ մեր դէմ տարւում է սրբազան կոիւ—ջինտը, մեր դէմ՝ «անհաւատ» Ռուսները, Ֆրանսիացիները, Անգլիացիները, որպէս իսլամի թշնամիներ, բայց ինչպէս բացատրել՝ որ այդ կոիւր տարւում է մի նոյնքան «անհաւատ» զեաւուրի, Գերմանական թագաւորի հետ, ու նրա զենեքաւորների զեկաւարութեան ներքոյ: Միթէ մարգարէի հաւատացեալ որդիների և անհաւատների զէնքի նման եղբայրութիւնը բոլորում է դուրանից ու շեքիաթից:

Այդ հարցի պատասխանն ես նախ և առաջ սկսեցի փնտրել այն կոչի մէջ, որը դեռ մեզ հետ պատերազմելուց մի ամիս առաջ պանիսլամական կազմակերպութիւնների անունից ցրում էին Պոլսում: Այդ կոչի ընթեցումը, սակայն, իմ կասկածներն աւելի ուժեղացրեց: Այդ կոչի մէջ ապացուցւում է, —որ սրբազան պատերազմը սրբաազիր է, որովհետեւ բոլոր երկրների մուսուլմանները եղբայրներ են ու պարտական՝ մէկ—մէկու օգնութեան գալու: Եթէ մուսուլման ժողովրդներից որեւէ մէկը հալածւում ու կեղեքւում է մի ուրիշից՝ անհաւատ ժողովրդից, բոլոր երկրների մուսուլմանները պիտի աշխատեն ազատագրել նրան: «Առաւել ևս խալիֆը, տեղապահը մեր Մահմադ Մարգարէի (թագ Ալլահի օրհնութիւնը նրա վրայ լինի), ու խալիֆայութեան բնակաւայրում ապրող մուսուլմաններն եթէ կեղեքւում են անողորմ անհաւատներից, սրբազան պատերազմն արդէն այդ ժամանակ պարտադիր է գտնում ընդհանրապէս բոլոր հաւատացեալների համար: Կնչն այնուհետեւ մասնանշում է այն հալածանքները, որոնց ենթարկւում են մուսուլմանները՝ Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Եգիպտոսում, Ալժիրում, Թունիսում, Մարոկկոյում, և աւելացնում, որ «հենց խալիֆայութեան մայրաքաղաքն այլ և այլ պատրաստների տակ յաճախ վտանգէ է ենթարկւում անհաւատների կողմից»: Ու անհաւատ թշնամիները, որոնք ցանկութիւն ունին իսլամի կրակը մարելու, անւանադիր կոչւած են.—զոքա՝ Անգլիացիները, Ֆրանսիացիներն ու Ռուսներն են:

Այսպիսով՝ կոչը պարզորոշ ուղղւած է ետեակ համաձայնութեան դէմ: Բայց հենց նոյն աեղում բերւած են դուրանից և հետեակ քառեակները.—«Պուք, հաւատացեալներ... Օգնութիւն մի հայցէք Սուրը Գիթըն ընդունողներից... Մի բարեկամանաք քրիստոնեաների հետ... Նա, ով նոցա բարեկամ կ'ընտրի՝ կ'անմաւի

նոցա, ու Ալլահը կ'դադարի մոլորաւածների ուղեցոյցը լինելուց... Այս քառականներից պարզօրէն երևում է, որ սրբազան պատերազմին գերմանացիներին՝ որպէս քրիստոնեաներից, օգնութիւն չ'պիտի հայցել։ Ընդհակառակը՝ կոչի ընթերցումն աւելի շուտ այն մըտքին է բերում, որ համայն տիեզերքի մուսուլմաններն իրենց սրբազան պարտքը կ'կատարեն, եթէ գերմանացիներին զուրո Վոնդէն խալիֆայութեան հայրենիքից։

Ինչպէս բացատրել կոչի նման հակասական բնոյթը։ Ինչպէս կարող էին գերմանացիք, որոնց բացայայտ ներշնչման տակ կազմել է նա, թոյլ տալ իրենց համար նման վտանգաւոր խմբագրութիւն։ Միքէ՞ Գոֆա բոլորք իսլամն են ընդունել եւ այդու՝ Գոցա Եկատամբ անկիրաւելի են դուրանի բառեակները։

Որքան էլ այդ ենթադրութիւնն, առաջին հայացքից, հրէշաւոր թւայ, — այնուամենայնիւ մատնանշաց հակասութեան պատճառն անկարելի է գտնել։ Ի դէպ՝ աւելի յաճախակի են լսւում թիւրքերից եկած լուրերն այն մասին, թէ գերմանացիները ներշնչում են կայսրութեան մուսուլմաններին, — որ ինքն՝ իրենց կայսեր—Հաջի—Մահմետ—Վիլհելմն առաքիլի մուսուլման է դարձել։ Վերջապէս, չ'պիտի զարմանալ՝ երբ մարդիկ, որոնք թոյլատրելի են գտնում ազնուութեան տեսակէտից միաժամանակ երկու հպատակութեան մէջ գտնւել, համարեն թոյլատրելի և խղճի տեսակէտից միեւնոյն ժամանակ երկու աստուածների ծառայել։ Իրենց հայրենիքում գերման գիներալները, սպաններն ու զինւորները, հասկանալի է, շարունակում են համարել բողոքականներ կամ կաթոլիկներ։

Բայց, միւս կողմից, դժւար է մտածել—որ նման սրբապիղծ վերաբերումն դէպ իրենց հաւատը մօտ լինէր մուսուլմանների սրտին։ Այդու՝ հետաքրքրական է գտնում պարզել իրեն համար, — թէ որպիսի վերաբերումն ունին դէպ ներկայ սրբազան պատերազմը նոքա, որոնք իրենց հոգու խորքում Ֆոն—Սանդերսին, Ֆոն—Գեր—Գոլցին ու բարոն Վանգենհայմին չեն համարում ուղղափառ մուսուլմաններ։

Ինչպէս յայտնի է,—Իսլամը հիմնւած է ոչ միայն Ղուրանի այլ և Սուրնայի (աւանդութեան), Իջմայի (մուսուլմանական հասարակութեան համաձայնութեան) և քիսասայի (գիտնական աստուածաբանների սրբազան կտորների մեկնաբանման) վրայ։ Մուսուլմանական սրբազան իրաւունքի վերջին աղբիւրն առանձնապէս աւելի տարածումն է ստանում. և, իհարկէ, ինչպէս ուղղափառներին, նոյնպէս ու առաւել ևս մեզ՝ անհաւատ գիտաւորներին, դժւար է իսլամի իմաստն ըմբռնել, առանց նրա մեծ ուսուցիչների հեղինակութիւններին դիմելու։

Այսպիսով՝ ցանկանալով պարզել ինձ համար անցուղարձերի իմաստը, սրբազան պատերազմի էութիւնը՝ յայտարարւած թեթեւի Վիլհելմի հետ խալիֆ Մահմետ—Բեշադից, — ես բայց եմ անում յայտնի մուսուլման պետականագէտ Մավերդիի աշխատութիւնը, որը ծնւել է Խիջրի 364 թւին Բասրայում և մեռել—Ն. 450 թւին (այսինքն 1058 թւին Գրիգորի ծննդից յետոյ) Բագդադում, Աբբասիդների ժամանակ։ Այդ աշխատութիւնը կոչւում է «Էլ—Ախքամ—է—Սուլթանիէս, այսինքն—«Սուլթանի իշխանութեան կանոնները 1)»։ Ու ահա որպիսի տեղեր, զարմանալիօրէն համապատասխանող թիւրքերի ներկայ կացութեան, ես գտայ առաջին գլխում Խալիֆայութեան դասը կեցելու մասին։

Գործունէութեան ազատութեան բացակայութիւնը (Խալիֆի) թղիւում է երկու գրութիւնից, — արդիւքից ու բռնադատութիւնից։ Ասում են, որ արգելքն այն ժամանակ գոյութիւն ունի՝ երբ Խալիֆը զսնւում է իւր հպատակներից որեւէ մէկի ազդեցութեան տակ, որը փաստօրէն իւրացրել է իշխանութեան իրականացումը, թէպէտև արտաքուստ նա չի արտայայտում ոչ անհաղանդութիւն, ոչ անհամաձայնութիւն։ Իրերի նման գրութիւնն ինքնին չի խանգարում, որպէսզի ստրկացած միապետն էլի Խալիֆ մնայ, ու չի անդրադառնում նրա իրաւասութիւնների իսկութեան վրայ (Վալայ, 65). սակայն, պիտի ուշադրութեան առնել այն մեկի գործողութիւնների բնոյթը, ով տիրապետում է Խալիֆի վրայ, և տարբերել, եթէ այդ մարդու գործողութիւնները հաշտ են հաւատի հրահանգների և արդարութեան պահանջների հետ, այդ դէպքում Խալիֆին թոյլատրւում է չ'խանգարել այդ մարդուն՝ որպէսզի նա իւր սկսած գործերի աւարտումը և ընդունած որոշումների անթերի իրականացուն ապահովի ու խուսափի շերիաթի գործերի կանգ առնելուց, որն ազգի համար ֆուսակար խառնութիւն կարող է առաջ բերել։ Բայց եթէ այդ մարդու գործողութիւնները համաձայն չեն հաւատի և արդարացիութեան հիմունքների հետ, այդ դէպքում հանդուրժել այդ բոլորը Խալիֆին չի թոյլատրւում. նա պարտական է իրեն օգնական փնտռելու, որը թէ կապտիչի ձեռքերը կաշկանդէր ու թէ իշխանութեան շահագործմանը վերջ դնէր։

Մավերդիի այդ կտորի վրայ միայն էնվեր—փաշայի ուշադրութիւնը կարելի է հրաւիրել։ Նա կարծես թէ յատկապէս նրա

Տես ֆրանսերէն Թարգմանութիւնը Կոմս Օստրորոգայի մեկնութիւններով։ El-Ghkam Es-Soultanika, Fraité de Droit Public Musulmam d'El-Mawerdi, traduit et annoté par le Comte Léon Ostrorog, Paris, 1901).

համար է գրւած. Մալերդին շարունակում է.—«Երբ Խալիֆայութեան գաշն կնքելուց յետոյ բռնութիւն է ստեղծուում, այն ժամանակ ամբողջ ժողովուրդն է պարտական խալիֆի ազատագրելուն աջակցելու, որպէս հետեանք այն պարտադիր օգնութեան որը նա է ստանձնել գաշնադրութեան ոյժով: Գերի—Խալիֆը շարունակում է մնալ Խալիֆայութեան տէրը մինչ այն,—քանի դեռ յոյս կայ նրան ազատելու, քանի դեռ հնարաւոր է նրան դերութիւնից փրկելու կուր կամ փրկանքի միջոցով: Իսկ եթէ ազատագրելու յոյսը կորած է համարւում, այդ դէպքում պիտի սարքերել,—թէ արդեօք Խալիֆը գերութեան մէջ է հերձուածող—մուսուլմանի, թէ՞ անհաւատների մօտ»:

«Եթէ Խալիֆը գերութեան մէջ է անհաւատների մօտ ու այլեւս յոյս չկայ նրան փրկելու՝ այդ դէպքում նա գրկում է Խալիֆայութեան վրայ ունեցած իւր իրաւունքներից, իսկ քնտրուները հաւատարմութեան երգումն են բերում նոր Խալիֆին»:

Ինձ թւում է այնուամենայնիւ, որ սուլթան Մահմադ—Բեշադը գերութեան մէջ է չէ թէ մուսուլմանների, այլ անհաւատների մօտ: Եւ այդ պատճառով՝ եթէ չբացատենք Մալերդիի շատ մեծ հեղինակութիւնը, այդ դէպքում բոլոր մուսուլմաններն ինչպէս մի մարդ պէտք է դառնան կանգնեն և ազատեն նրան Գերմանացիներից: Իսկ եթէ մուսուլմաններն այդ բանի համար շատ են թոյլ և յոյս չկայ Վանդենհայմի ու Էնվերի ձեռքերից սուլթանին փրկելու՝ այդ դէպքում նորա պարտական են մի այլ տեղ, ասենք թէ Բաղդադում, նոր խալիֆ ընտրելու: Յամենայն դէպս անհաւատների դերը—Խալիֆը չի կարող մուսուլմաններին այդ անհաւատների քննալիքների դէմ արքայան պատերազմի կանչել: Նման անհեթեթ կոչն, ըստ երևոյթին, բացատրւում է նրա վրայ դրածադրւած բռնադատութեամբ և մուսուլմանների համար, իհարկէ, նա պարտադիր համարւել չի կարող...

Մինչ մեծ ու անշնչիկ անարգանքի դուռը հասցրեց Թիւրքիային Գերմանիան: Նա նրա հետ վարեց աւելի վատ, քան Բելգիայի: Նա Բելգիայից նրա հոգը խլեց, բայց փայլում է աւելի վառ փայլով Բելգիական ժողովուրդն ու նա այսօր էլ՝ ինքնահախ, պետութիւն է թէպէտ անհոգ: Թիւրքիային Գերմանիան կաշկանդել է ոչ միայն Փիլիքական ոյժով, ոչ միայն «Գերենով» կամ Սանդերսով: Նա կատարելապէս ենթարկել է նրան իւր

այսօրայ ամօթարեր մտայնութեան, նա նրան կոպիտ ոյժի երկրպագութիւնն է պատուաստել, շոյել նրա բոլոր ստոր արիւնքուշտ բնադէները, նա լցրել է նախնական անգթութեամբ օժտւած թիւրքի արեան մէջ թոյնը նրբացած գերմանական բարբարոսութեան և, վերջապէս, նա սովորեցրել է Թիւրքիային իւր հաւատի հետ խաղալ: Չէ, Գերմանիան չի պղծել Թիւրքիան. օսմանների պետութիւնը բաւականաչափ ապականւած է եղել, երբ գերմանացիների գերին է ընկել: Բայց Գերմանիայն արել է այն ամենը, ինչ իրենից է կախած, թիւրքական քայքայման պրոցէսն արագացնելու մտահոգութեամբ:

Սարսափելի չէ Ռուսաստանի համար այդ «սրբազան պատերազմը», — Ռուսաստանի, որը, սրբազան պատերազմն է մղում, վերջինը—ողորմելի կատակերգութիւն է, ու է՛վեր—փաշան արդէն ճաշակել է, թէ կանաչ դրոշը որքան քիչ է ոգևորում նրա հրոսակներին ուսանների դէմ մղած կռուում: Բայց ոչինչ, բացի աւելորդ խայտառակութիւնից՝ այս նիւթումից Գերմանիայի համար չ'պիտի դուրս գայ: Բայց ինչ արժէք ունի այն ժողովուրդը, որը նման ծաղրանքն է տանում իւր հաւատի վրայ, և ինչ վիճակի է նա արժանի:

Ես ինձ թոյլ եմ տալիս պատասխանելու այդ հարցին, ինկատի առնելով և իմ անձնական տպաւորութիւններն ու յիշողութիւնները: 16 տարի առաջ ես եկայ Օսմանեան կայսրութեան հայրենիքը՝ ամբողջապէս տոգորւած Պետրոգրադի alma mater-ի մեծահոգի զաղափարներով ու Սորբոննի վսեմ պատգամներով: Իմ միջազգային credo-ն միանգամայն ընդգրկւում էր այն ժամանակ Բելգիական յայտնի գիտնական Լորանի հետեւալ սքանչելի խօսքերով. —«Toutes les nations sont de Dieu» — բոլոր ժողովուրդներն են Աստուծանից: Բւռաւանջիւրն ունի իւր սեփական միսիան այս աշխարհում, իւրաքանչիւրն իւր խօսքը պիտի ասի զալիք սերունդներին: Ես գիտէի, ինարկէ, որ ազգերն, ինչպէս և մարդիկ—գործում են՝ և սխալներ, և յանցանքներ: Բայց ես կիրառում էի ժողովուրդների նկատմամբ Դոստոևսկու մեզ կտակած մեծ խօսքերը, թէ—պատժիր յանցագործին, առանց մարդու անձնաւորութիւնը ստորացնելու: Ու ազգերի զալիք դատարանը, իմ երեւակայութեան մէջ, պիտի որ պատմէ յանցապարտ ժողովուրդներին, միայն թէ առանց ստորացնելու նոցա ազգային դէմք, առանց դիպչելու նոցա աստուածային էութեան:

Ճաճկական տիրապետութեան ժամանակ ես շրջեցի Մակեդոնիայի դաշտերն ու գիւղերը, ու ամենը, ինչ ես այնտեղ տեսայ՝ իմ սիրտը լցրեց խորն ատելութեամբ դէպ սլաւոնների հարստահարիչներն ու մարդասպանները: Բայց ես տեսայ նոյնպէս,

թէ ինչպէս քրիստոնիստների հետ միասին Աբդուլ-Համիդի ահաբեկումից տառապում են և իրենք թիւրքերը ու ես տրամադրեցի ռեփրմի սոսկումը վերագրել: Ղլխաւորապէս, կարմիր սուլթանին: Ու այդ պատճառով՝ երբ երիտասարդ-թիւրքերը մի համարձակ շարժումով թօթափեցին իրենցից այդ խայտառակ լուծը՝ երբ խանդավառ տաճիկ սպաները բուլղարական չետնիկների գիրկը նետեցին, երբ սիրոյ ու եղբայրութեան կոչը համայն թիւրքիայում հնչեց—ես զգացի մեծ թեթեւութիւն: Ես հաւատացի—չէ թէ վերածննդին, այլ տաճիկական ոգու ծննդին: Ես մտածեցի, որ Սամանեան կայսրութեան միւս ժողովրդների ազատութեան ու երջանկութեան համար՝ անհրաժեշտ չ'պիտի համարւի տաճիկ ժողովրդի մահը: Ինձ թւաց, թէ այդ ժողովուրդն ականջալուր եղաւ, վերջապէս, քաղաքակիրթ աշխարհի ձայնին—պատրաստ նրան իւր իրաւահաւասար անդամը ճանաչելու, երբ միայն նա կ'ապացուցի՝ որ կարող է ինքն իրենով ապրելու, իւր հիւթերով, առանց քրիստոնեայ ժողովրդների արիւնը ծծելու:

Նոցա համար, որոնք ինձ այս թուուցիկ ակնարկը կարգաւոր պատիւը մատուցին, աւելորդ է ասել՝ որ իմ պատրանքները շուտով չքացան: Չ'գիտեմ, կ'ասէ՞ր արդեօք Լորանը, եթէ մինչ մեր օրերըն ապրէր, Բելգիայի միացող փլատակների վրայ. — «L'Allemagne est de Dieu!», կ'ընդունէ՞ր նա արդեօք ժամանակակից Գերմանիայի աստուածային էութիւնը: Իսկ ինչ ինձ է վերաբերում, —ես որոշում եմ խօսել իմ մասին, իհարկէ, միայն այն պատճառով՝ որ թերեւ իմ էւոլիւցիան ինքնին որոշ հետաքրքրութիւն ներկայացնի որպէս էւոլիւցիա մի մարդու, որն ականատես է եղել թէ համիդեան կարգերի ու թէ երիտասարդ-թիւրքական գիւցադներգութեան, —ես այժմ Լորանի այդ ֆորմուլան կ'փոխեմ հետեւեալ իմաստով. — ժողովուրդները կարող են «Աստուածանից» համարուել, միայն քանի դեռ չեն կորցրել Աստուածային պատկերը: Իհարկէ, իւրաքանչիւր անգամ ամենափոքրիկ ժողովուրդը — լինի դա չերեմիսական թէ վոտեացական — կատարում կամ կատարել է երևէ, մեզ ոչ միշտ հասկանալի, իւր պատմական միտիան, և այդու՝ անհրաժեշտ է: Բայց պատմական անհրաժեշտութեան գլացումը մարդկանց և ժողովրդների սրտերում զուգակցւում է իւր արածների համար պատասխանատուութեան զգացումի հետ: Ժողովուրդները չեն կարող սառնասրտօրէն դիտել՝ թէ ինչպէս մէկն իրենցից ոտնահարում է բոլոր Աստուածային ու մարդկային օրէնքները, ինչպէս նա իջնում է աւելի ցած այն մակարդակից, որն ընդունւած տեալ շրջանից որպէս բարոյական minimum: Նման ժողովուրդն այդ ժամանակ արդէն Աստուածային չէ, ու չի կարող հանդուրժելի լինել: Աստուածանից է—կոխը նրա դէմ, անողոք

կոխը, մինչ նա նորէն չի ընդունի պատկերն Աստուծոյ կամ չի խորտակւի:

Տաճիկ ժողովուրդն արդէն վաղուց է ի կատար ածել իւր կործանարար միտիան: Պատմութիւնը ցանկացաւ, որպէսզի նա վերջ դնի քայքայող Բիւզանդիային, բայց նա թոյլ չի տայ տաճիկ մեռած սեղմումին կենսունակութեամբ լի ժողովրդների յոյգերը կաշկանդելու: Վերջին անգամ տաճիկ ժողովրդին վերապահութեամբ թողնեց գոյութեան իրաւունքը, Այժմ նա կորցրել է այդ իրաւունքը—թէ Գերմանիայի ու թէ իւր սեփական մեղքի շնորհիւ: Տաճիկ ժողովուրդը կեանքի ձայնը չ'լսեց ու թոյլ տուաւ, որպէսզի գերմանական ձեռքը նրան դէպ խորխորատը հրի: Շատ անգամ է կարմիր կիսալուսինը բարձրացել համաշխարհային պատմութեան ասպարիզի վրայից: Այժմ նա նորից է պակասում: Ու մենք բոլորեքիսն յոյս ունինք, մենք բոլորս հաւատում ենք, մեր մէջ ամեն ինչ է ասում,—որ եւրոպայում այլևս տաճիկական նորալուսին չ'պիտի լինի:

Հշտայր 5
100% -ով
8.45.

5m

6284

0002002

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002002

